

**ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ОМУЌЗОРИИ ТОҶИКИСТОН БА
НОМИ САДРИДДИН АЙНӢ**

**Факултети филологияи тоҷик
Кафедраи адабиёти тоҷик**

Рисолаи хатм

Мавзӯ: Мавқеи ғазал дар эҷодиёти Камол Насрулло

донишҷӯи курси чоруми
факултети филологияи тоҷик,
ихтисоси забон ва адабиёти тоҷик
Исанов Хуршед

Роҳбари илмӣ: номзади илмҳои
филологӣ, дотсент *Элбоев Вафо*

Душанбе-2015

Рисолаи хатм оғоз шуд: аз «_____» _____ соли _____

Ба ҳимоя роҳ дода шуд: аз «_____» _____ соли _____

Имзои мудири кафедра _____

Имзои роҳбари илмӣ _____

Имзои донишчӯ _____

Рисолаи хатм дар мавзӯи «Мавқеи ғазал дар эҷодиёти Камол Насрулло» аз тарафи донишҷӯ Исанов Хуршед дар таърихи _____ ба роҳбари илмӣ супорида шуд.

Имзои роҳбари илмӣ _____

Рисола пас аз таҳрири роҳбари илмӣ ба кафедра дар таърихи _____ супорида шуд.

Имзои мудирӣ кафедра _____

Имзои донишҷӯ _____

Натиҷаи пешдифоъ дар кафедра: *Рисолаи хатм барои дифоъ омода гардидааст.*

Хулосаи мудирӣ кафедра оид ба натиҷаи пешдифоъ: *Рисолаи хатми Исанов Хуршед дар мавзӯи «Мавқеи ғазал дар эҷодиёти Камол Насрулло» дар ҳақиқат ба талаботи рисолаҳои хатм мувофиқат мекунад.*

Имзои мудирӣ кафедра _____

Рисола ба ҳимоя тавсия дода шуд: Мундариҷаи рисола бо таҳлили илмӣ-муқоисавӣ асоснок буда, мавзӯи мавриди баррасӣ қарорёфта дуруст ҳаллу фасл шудааст, бинобар ин ба ҳимоя тавсия дода мешавад.

Имзои роҳбари илмӣ _____

Имзои мудирӣ кафедра _____

Таърихи рӯз _____

Мундариҷа

Муқаддима.....	3-8
БОБИ I. Мундариҷаи ғазалиёти Камол Насрулло.....	9-13
1.1. Ғазалҳои ишқӣ.....	14-24
1.2. Ғазалҳои иҷтимоӣ.....	25-35
1.3. Ғазалҳои ватандӯстона.....	36-42
1.4. Баррасии масъалаҳои ахлоқи маънавиёт.....	43-52
БОБИ II. Ҳунари шоир дар офаридани ғазалҳо.....	53-62
Хулоса.....	63-66
Китобнома.....	67-68

Муқаддима

Мухимияти тадқиқи мавзӯ. Дар тамоми сарчашмаҳои адаби шеърро каломи мухайял, сеҳри мубин, тамаддуни шуур таъриф кардаанд. Шеър аз тамоми навъҳои адаби бо бадеият, назокату латофати худ фарқ дорад. Мазмунро метавон дар ҳар навъи сухан пешкаши хонанда намуд, аммо агар онро ба таври эҷоз ораста ба хонанда пешкаш намоянд, он шеър ном мегирад. Шоирони номвар, ки бо мӯъҷизаи хунари шоирии ҳештан ҳамеша баъд аз реҳлати ҷисмонӣ ҳам дар сӯҳбати мо қарор доранду бо ҳикмати гаронсанги худ раҳнамои мо ҳастанд, маҳз мазмунро дар парниёни рамзҳои зебо то мо маҳфуз доштаанд. Масалан, нигоҳ кунед ба ҳамин як байти зебои Ҳофиз:

Нозанинони наботӣ ҳама зевар бастанд,
Дилбари мост, ки бо хусни худодод омад.

Агар Ҳофиз мегуфт, маъшуқи ман бидуни рангу оро ва пардоз зебост, барои ҳар яки мо сухани одӣ мебуд. Аммо ин ҷо бадеият сухани одиро дар канори дурахшу зебоӣ ва дилошӯбӣ ба мо эҳдо кардааст. Нозанинони наботӣ (яъне дарахтон) ҳама зевар бастанд, (яъне баҳор омада бо баргу бор ораста шуданд). Аммо дилбари мо бо зебоии мӯъҷизаосову беназиру бидуни рангу бор омад,-мегӯяд Ҳофиз ва ин ҷо таркиби «нозанинони наботӣ», ки киноя аз дарахтон аст, ё шояд гулҳо, зебоиву бадеияти шеърро таъмин карда, мазмунро ба мақоми шеър будан расонидааст. Ҳамин гуна шеъре, ки ораста аз низому оҳангнокӣ ва бадеият ва мазмуни наву тоза ба қавле "маънии бегона" нест аз хотири мардум зуд зудуда мешавад. Тарҷеҳи шеър аз назми уру хушк маҳз дар бадеияти шеър аст.

Дар нимаи солҳои 80-и қарни гузашта дар саҳифаҳои ҳафтаномаи «Адабиёт ва санъат» мубоҳисаи тӯлоние дар бораи ғазал сурат гирифта буд. Ин мубоҳиса моҳиятан ба муҳимтарин принципҳои эҷоди бадеӣ алоқаманд бошад ҳам, аслан ҳам аз рӯи гузориши масъала ва ҳам аз лиҳози даъвоҳои иштирокдорон камтар навӣ дошт.

Агар ба таърихи эътирозҳои зидди ғазал назар афканем, мебинем, ки ин чараён дар адабиёти форсизабон аз нимаи дувуми асри XIX шурӯъ шуда, дар ин мавзӯ садҳо мақолаву даҳҳо китоб чоп шуда, кор ба дараҷае расида буд, ки адиб ва муаррихи маъруфи Эрон Аҳмади Касравӣ мардумро ба сӯхтани девони Ҳофиз ташвиқ намудааст.¹

Дар айни замон, дар чараёни ҳамин мубоҳисаҳо як силсила шоирони ғазалсаро, мисли Маликушшуаро Баҳор, Абулқосим Лоҳутӣ, Орифи Қазвинӣ, Фарруҳии Яздӣ, баъдтар Муҳаммадхусайни Шаҳриёр, Раҳии Муҳаййирӣ, Фаридуни Таваллулӣ ва ниҳоят Ҳушанги Сояву Симини Бехбаҳонӣ зухур карданд, ки ғазалиётшон аз лиҳози бедият ба пояи намунаҳои хуби осори гузаштагон ва аз ҷиҳати мундариҷа бархӯрдори воқеият, рӯҳ ва ғояҳои замони худ мебошанд.

Анъанаи ғазалсароӣ дар адабиёти форсии тоҷикӣ низ ҳеч гоҳ қатъ нагардидааст. Дар ибтидои қарни XX Аҷзӣ, Туғрал, Ҳоҷӣ Ҳусайн, Чавҳарӣ ва устод Айнӣ, дар давраи шӯравӣ Пайрав, Раҳимӣ, Турсунзода, Дехотӣ, Фарҳат, Шукӯҳӣ ва дигар шоирони тоҷик ин анъанаро пайваста идома додаанд. Устоди зиндаёд Лоиқ Шералӣ ин жанри адабиёро, ки ҳамеша доираи муайяни мавзӯҳо, таркиби хоси луғавӣ ва системаи анъанавии образҳоро доро буд, ба паҳлуҳои гуногуни воқеияти замони худ пайваст, бисёр деворҳои шартӣ онро шикаст ва ба як жанри ниҳоят фарогир табдил дод. Имрӯз дигар ҷои баҳсу мунозира ҳам нест, ки роиҷ будани ғазал дар адабиёти навин, хоса дар замоне, ки шеърҳои модерни ори аз вазну қофияву қолабу шартҳои ҳатмӣ ҳушу ёди аксари даъвогарони шеърро машғул медорад, зеро сояи шубҳае қарор бигирад. Зеро имрӯз низ шоирони боистеъдоди куҳанкору миёнсолу ҷавон ғазалҳои хубу марғуби зиёд мегӯянд, ки аз анбӯҳи ғазалҳои шоирони ҳаваскор кулан фарқ доранд. Гулруҳсор, Гулназар, Камол Насрулло, Раҳмат Назрӣ, Фарзона, Озар, Озарахш, Давлат Сафар... ғазали

¹ Дар перомуни шеърҳои шоирӣ.-Теърон, 1325 ӯ., саҳ. 32-38

худро мегўянд ва ин жанри анъанавӣ дар адабиёти навини форсии тоҷикӣ бо тобишҳо, ҷилоҳо ва рангомезиҳои хоси замон дар ҳоли рушду такомул аст.

Аслан дар навшафии жанри ғазал, васеъ шудани доираи мавзӯҳои он, ташаккули системаи нави образҳои ин жанр хидмат ва нақши устод Абулқосим Лоҳутӣ хеле бузург аст.

Тақрибан, ҳамаи муҳаққиқон ва муаррихони адабиёти форсии тоҷикии даврони шӯравӣ бар ин ақидаанд, ки ғазалиёти Лоҳутӣ дар таърихи таҳаввули ин жанр падидаи тозаи адабӣ буда, дар айни замон яке аз ҳалқаҳои қавиест, ки шеърӣ рӯҳан ва мазмунану моҳиятан нави даврони шӯравии тоҷикиро бо анъанаҳои ҳазорсолаи назми классикии форсии тоҷикӣ мепайвандад.

Камол Насрулло аз шумули насли панҷуми адибони шӯроии тоҷик маҳсуб мешавад, ки солҳои ҳафтодуми садаи бистум ба майдони адабиёт омадаанд. Замоне ки ин насли адибон ба сахнаи адабиёт омаданд, дар Тоҷикистон ва дар саросари Иттиҳоди Шӯравии собиқ як муҳити нисбатан мувофиқу мусоиду ороми дӯстонаю бародаронаи адабии ёрирасони ҳамдигар ва имконияти фаровон барои ҷустуҷӯҳои эҷодӣ ҳукмфармо буд. Устодон Мирзо Турсунзода, Боқӣ Раҳимзода, Мирсаид Миршакар адибони ҷавони он солҳоро дар зиндагиву эҷод дастгиру мададгор буданд ва Файзулло Ансорӣ, Бобо Ҳочӣ, Мўъмин Қаноат, Лоиқ Шералӣ, Ғаффор Мирзо, Аминҷон Шукӯҳӣ, Қутбӣ Киром, Убайд Раҷаб, Мастон Шералӣ, Бозор Собир, Гулрухсор, Гулназар... бо осори асили хеш устодони кабирашонро ба ҳайрат мегузоштанду дар олами шеър эҷоду тозакориҳо мекарданд ва ҳар кадомашон роҳи хоси эҷодии хешро муайян карда, барои насли панҷум аз қабиле Камол Насрулло, Раҳмат Назрӣ, Низом Қосим, Зиё Абдулло, Доро Наҷот, Зулфия, Шаҳрия, Фарзона, Муҳаммадали Аҷамӣ... ҳукми устодӣ пайдо карда буданд.

Хушбахтии ин насл аз он иборат буд, ки ҳар кадом чандин устои дорои равияи хосу гуногуни эҷодӣ доштанд ва барои онон интихоби устоду равияи эҷодӣ имконияти бештару фаровонтар вучуд дошту яке пайрави шеъри Ғаффор Мирзо, Мўъмин Қаноат, дигаре пайрави Лоиқ Шералӣ, Бозор Собир, сеюмӣ мафтуни шеъру сабки эҷодии Қутбӣ Кирому Гулрухсор буданд ва ғайра. Яъне ин насл имконияти фаровону фарохи омӯзишу интихоби роҳи эҷодӣ ва «тақлид»-у пайравӣ доштанд. Муҳимтарин дастоварди наслҳои сеюму чаҳорум дар охири солҳои панҷоҳу солҳои шастуми асри гузашта андешапарварӣ, мушаххасгӯӣ, ҳақиқатбаёнӣ вуқӯъгӯӣ, поку беолоишу равон баён кардани афкору андеша будааст. Ҷӯшу хурӯш, ғалаёну ҷӯшиши эҳсосу амикрафти арзишҳову муқаддасот ва худшиносию ҳудогоҳии миллӣ, мубориза дар роҳи ба мақоми давлатӣ расонидани забони форсии тоҷикӣ, тантанаи расму русуми қадимаи аҷдодӣ, аз қабиле Наврӯзу Садаву Меҳргон, эҳсоси баланди ватандӯстдорӣю миллатпарастӣ дар навиштаҳои шоирони ин насл (ва насли пешин) мавҷ мезад.

Дарачаи омӯхта шудани мавзӯ. Дар бораи шеъри Камол Насрулло навиштаҳо ва нақдҳои шоирон, адабиётшиносон ва муҳаққиқони варзида, аз ҷумла Абдунабӣ Сатторзода, Абдурахмони Абдуманнон, Раҳим Ҳошим, Азим Аминов, Раҳмат Назрӣ, Усмон Назир, Салими Зарафшонфар, Абдуқодири Рустам ва дигарон дар матбуоти даврӣ ба таъб расидаанд.

Охирин таҳқиқи нисбатан муфассали эҷодиёти Камол Насрулло муҳаққиқ ва мунаққиди шинохтаи тоҷик Юсуф Акбарзода дар китоби «Адибон ва ноқидон»² анҷом додааст. Дар китоби мазкур ду мақолаи муфассали муаллиф зерин номҳои «Талош дар роҳи ягонагии халқу Ватан» (аз саҳифаи 100 то саҳифаи 107) ва «Аз «Навгонӣ» то ба «Рӯ ба меҳроби Ватан» ё шеъри Камол бӯйи Лоиқ мекунад» аз саҳифаи 107 то саҳифаи 175 (дар

² Юсуф Акбарзода. Адибон ва ноқидон.-Душанбе: Ирфон, 2013, 498 саҳ.

ҳачми 68 саҳифа) омадаанд, ки маҳорат, малака, сабқ, ҷасорати адабӣ, забони баён, мавзӯҳо ва дигар ҷанбаҳои эҷодиёти Камол Насруллоро матраҳ кардааст. Дар навиштаи дуввум бисёртар ҷанбаҳои мавзӯии шеърҳои шоир аз нахустин китобаш «Навгонӣ» (1978) то китоби «Рӯ ба меҳроби Ватан» (2010) таҳлил шуда, пайравии Камол Насрулло ба устод Лоиқ Шералӣ бозҷӯй шудааст.

Аммо дар ҳамаи ин тадқиқотҳо як навъ баҳогузорӣ ва таҳлили умумӣ ба эҷодиёти Камол Насрулло буда, таҳлили бевоситаи ғазалҳои шоир ба назар намерасад. Дар баъзе аз навиштаҳои устодон ишораҳои дар мавриди ғазалҳои ҷудогона шудааст, ки қонеъкунанда нестанд.

Ҳадаф ва вазифаҳои тадқиқ. Ҳадафи мо аз ин тадқиқ таҳлили ғазалҳои шоир, нишон додани татаббуъ ё истиқболи ӯ аз гузаштагон ва муосирон, бадеият ва орастагии ғазалиёт, хусусиятҳои хоси ғазалҳои шоир, мундариҷаи ғазалиёт, паёми шоирона дар ғазалҳо, хунари шоир дар офаридани ғазалҳо ва ғайра мебошад.

Навовариҳои тадқиқ. Чи гунае, ки дар боло зикр намудем, ғазалиёти шоири муосири адабиёти форсии тоҷикӣ-Камол Насрулло бевосита таҳлил ва баррасии мушаххас ва муфассал нашудааст. Аз ин нигоҳ, қори мо навгоние дар илми адабиётшиносӣ ва нақди адабӣ ба шумор меравад.

Усули тадқиқ. Усули таҳқиқи рисолаи мо таҳлилий-муқоисавӣ аст. Мо аслан ба рисолаҳои адабиётшиносони тоҷик ва, махсусан, ба китоби муҳаққиқ ва мунаққиди адабиёти форсии тоҷикӣ Юсуф Акбарзода «Адибон ва ноқидон» таъя намудем.

Сарчашмаҳои таҳқиқ. Сарчашмаҳои таҳқиқи мо маҷмӯаҳои нашрнамудаи шоир: «Навгонӣ» (1978), «Барги зуф» (1980), «Нидои шаҳидон» (1981), «Гузаргоҳи дил» (1983), «То даме, ки лонаҳо гарманд»

(1984), «Нома ба офтоб» (1988), «Номаи боли кабўтар» (1988), «Тоҷикистонро дигар қисмат макун» (1996), «Дар фурудгоҳи як таманно» (2003), «Фаросўи нигоҳ» (2007), «Рў ба меҳроби Ватан» (2010), «Зангўлаҳои фарёд» (2011), «Ашки сапеда» (2012) ва ғазалҳои дар шумораҳои гуногуни ҳафтаномаи «Адабиёт ва санъат» ва моҳнома (маҷалла)-и миллии «Садои Шарқ» чопшуда аст.

Махсусан, аз маҷмӯаҳои «Тоҷикистонро дигар қисмат макун» (1996), «Дар фурудгоҳи як таманно» (2003) ва мунтахаби ашъори шоир-«Зангўлаҳои фарёд» (2011) истифодаи васеъ намудаем.

Сохтори рисола. Рисолаи мавриди назар аз мундариҷа, ду боб (бо фаслҳо), хулоса ва китобнома иборат аст.

БОБИ I. МУНДАРИҶАИ ҒАЗАЛИЁТИ КАМОЛ НАСРУЛЛО

Дар байни жанрҳои лирикии адабиёти форсии тоҷикӣ ғазал аз ҳама маъмултар буда, тақрибан шоиреро пайдо карда наметавонем, ки ғазал нагуфта бошад. Жанри ғазал яке аз қадимтарин ва дар айни замон зебову

дилошўбтарин шакли шеърӣ аст. Дар ин қолаби шеър дар тўли асрҳо таҷаддуду таҷрибаҳо, ибрази андеша ва эҳсос сурат гирифтаанд. Пайдоиши ин жанр аз Рӯдакӣ оғоз мешавад ва дар эҷодиёти Саъдӣ, Ҳофиз, Сайидо, Бедил, Соиб, Ҳилолӣ ва дигарон рушду равнақи беназир пайдо мекунад. Намояндагони сабки ҳиндӣ жанри ғазалро чун зарфе барои укёнусҳои маънӣ ва бадеияту назокати сухан ба қор гирифтаанд. Ғазал барои шоир равзани кўчакеро барои шинохту маърифати замину осмон, дирўзу имрўзу фардо ва ҳарчи дар раҳгузори нигоҳи дидаву дил ва хирад қарор дорад, пешорӯи нигоҳи маърифат густурда медорад. Яъне шакли шеърӣ ғазал додани замину осмонро дар қатра аз шоир талаб мекунад, ки танҳо эҷози ҳунари шоир ин тавонро дорад. Достону қасида ин мушкили шоирро ба андозае содаву осон мекунад, то тамоми андешаву афкор ва зебоиҳои зеҳни шоир дар зарфи бузургтаре гунҷоиш ёбад.

Муаллифони сарчашмаҳо низ ҳангоми шарҳи аҳволу ашъор ва дараҷаи маҳорати адибон дар исботи матлаб бештар аз ғазалиёти онҳо намунаҳо овардаанд.

Соҳиби «Ғиёс-ул-луғот» Муҳаммад Ғиёсуддин вожаи ғазалро чунин шарҳ медиҳад:

«Ғазал-бозӣ қардани маҳбуб ва ҳикоят қардан аз ҷавонӣ ва ҳаводиси сўҳбат ва ишқи занон; ва билфатҳ (яъне ғазл) риштан ва ресидан; ва ба маънии ришта ва ресмон ва расан оранд».³

Муҳаммад Биҳиштӣ дар китоби «Фарҳанги Сабо» чунин овардааст:

«Ғазал: 1) риштан ё тобидани мў ё пашм; 2) сўҳбат қардан ва шўҳӣ қардан бо занон; сухане, ки дар васфи занон ва дар васфи ишқи онон гуфта шавад; ва номи навъе аз шеър, ки бештар дар бораи ишқ ва ишқбозӣ бо занон мегўянд ва теъдоди абёти он камтар аз ҳафт ва зиёдтар аз понздаҳ набояд бошад».⁴

³ Муҳаммад Ғиёсуддин. Ғиёс-ул-луғот, ҷ.2. Саҳ.87

⁴ Муҳаммади Биҳиштӣ. Фарҳанги Сабо : Интишороти Сабо.- Теҳрон, 1371 ӯ.к., саҳ. 736.

Таърифи нисбатан пурраи ғазалро Қубулмуҳаммад дар «Ҳафт қулзум» чунин баён мекунад:

«Бидон, ки ғазал дар луғат дӯст доштани ҳадис бо занон ва дар истилоҳ абёти чанд аст муттаҳид дар вазну қофия ва байти аввали он мусарраъ бошад ва мусарраъ байтеро гӯянд, ки ҳар ду мисраи он қофиядор бошад, онро матлаъ ва мабдаъ номанд ва байти сонӣ агар ҳар ду мисрааш қофиядор бошад, зеби матлаъ ва ҳусни матлаъ ва баёти охирро мақтаъ ва хотима хонанд ва маршрут он аст, ки мутаҷовиз аз ёздаҳ байт набошад, яъне дувоздаҳ байт ва баъзе то нуздаҳ байт ҳадди ғазал гуфтаанд. Аммо баъзе шуарои мутааххирин бисту як байт гуфтаанд ва як ғазал бисту ҳафт байт ҳам дар назар омада, лекин ҳадди ғазал нуздаҳ аст ва агар зиёда бар он бошад, онро қасида номанд. Ва дар ғазал ғолибан зикри чамоли маҳбуб ва сифати ҳоли муҳит ва сифати ҳоли ишқ бошад ва мавоизу насоеҳ дар дигар ақсоми шеър дарҷ гардад ва ҳарчи бунёд кунад, агар висол бошад ё фироқ, ба ҳамон тамом кунад ва дар ғазал байтпуркун набошад ва то охири ғазал ҳар байт аз байти дигар барҷастатару намоёнтар бошад».⁵

Сайфии Бухороӣ мегӯяд:

Маснавӣ гарчи суннати шеър аст,

Ман ғазал фарзи айн медонам.

Панҷ байте, ки дилпазир бувад,

Беҳтар аз «Ҳамсатайн» медонам.

Дар адабиёти асрҳои миёна ғазал писандидатарин жанри адабӣ маҳсуб меёфт. Шоирони ғазалсаро тадриҷан ба қолаби ғазал мавзӯҳои сиёсӣ ва иҷтимоиро низ ворид карда, доираи фароғирии онро вусъат додаанд, яъне ғазалҳои орифонаву ирфонӣ, иҷтимоӣ ва фалсафӣ дар радифи ғазалҳои ошиқона дар майдони адабиёт арзи ҳастӣ кардаанд. Ва исбот шудааст, ки қолаби зебои ғазал метавонад, ки мавзӯоти мухталиферо дар худ гунҷонад.

⁵ Қубулмуҳаммад. Ҳафт қулзум. Љилди Ҳафтум.- Лакънав, 1891 м., саҳ. 44-45.

Ба тасдиқи ҳамагон дар таърихи адабиёт Шайх Саъдӣ устоди ғазал эътироф шудааст:

Дар назм се тан паямбаронанд,
Ҳарчанд ки «Ло набия баъдӣ».
Авсофу қасидаю ғазалро
Фирдавсию Анварию Саъдӣ.

Маҳбубият ва имкониятҳои жанри ғазал боиси он шудааст, ки дар дарозии қарнҳои зиёд шоирони форсу тоҷик аз сурудани он даст накашидаанд. Имрӯз низ шуарои муосири мо ғазал мегӯянд ва фардову фардоҳои дигар ҳам ғазал хоҳанд гуфт ва дар қолаби он дарду армонҳои замони худро бозгӯ хоҳанд кард.

Бояд зикр кард, ки дар замони муосир низ жанри ғазал мақому манзалати хешро аз даст надодааст. Шоирон Лоик, Гулрухсор, Гулназар Фарзона ва дигарон ба ғазал тозагӣ бахшида рӯҳияи замони онро таъмин кардаанд. Дар ғазал сухани тоза ба қавле «маънии бегона» гуфта, ба шоирон ба осонӣ даст намедихад. Ба қавли Фирдавсии Тӯсӣ «сухан гуфта шуд гуфтани ҳам намонд». Гуфтани ғазали тозаву ноб танҳо ба шоири ростин даст медихад.

Камол Насрулло яке аз шоиронест, ки дар сурудани шаклҳои суннатии шеър, аз ҷумла, ғазал, рубоӣ, дубайтӣ, маснавӣ ва ғайра кӯшишҳо карда ва навоариҳои зиёдеро ба даст овардааст.

Камол Насрулло 25 декабри соли 1950 дар деҳаи Панҷрӯди ноҳияи Панҷакент ба дунё омадааст. Соли 1971 факултаи филологияи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистонро хатм кардааст. Корманди радиои тоҷик, моҳномаи «Машғал» ва «Садои Шарқ», раиси шӯрои тарғиботи адабиёт будааст. Ҳоло муовини раиси Иттифоқи нависандагони Тоҷикистон дар бахши назм аст.

Аз соли 1979 узви Иттифоқи нависандагони Тоҷикистон мебошад. Соҳиби Ҷоизаи давлатии ба номи Рӯдакӣ (1998) аст.

Камол Насрулло маҳз бо бадеият ва орастагии ашъораш бо санъатҳои сухан ҷойгоҳи махсуси худро дар байни адибони муосир соҳиб аст. Донишвари бедилшиноси эронӣ Нақиб Нақавӣ мегӯяд, ки мондагортарини шоирон ононе ҳастанд, ки ба касе монанд нестанд. Яъне ҳунари шоирияшон пур аз навист. Камол Насрулло дар сурудани шеър дорои ин вижагиҳои ҳунарист:

1. Ашъори шоир навовариҳои зиёдеро канори хеш дорад ва пайдост, ки шоир дар асри 21 зиндагӣ дорад.

2. Таркибҳои шоиронаву хос, ки ашъори Камол Насруллоро аз дигарон тарҷеҳ медиҳад, ба фаровонӣ ба чашм мерасад.

3. Дар натиҷаи мутолиоти фаровоне, ки шоир аз адабиёти классикӣ ва муосири форсӣ ва ҷаҳон дорад, сабки махсуси худро ба вучуд овардааст, ки дорои вежагиҳо ва махсусиятҳои хоси худ мебошад..

Дар ғазалҳои шоир масъалаҳои вақту фазо, ҳастию нестӣ, марғу зиндагӣ, ишқу отифа, андешаву таҳаммул, ифтихор аз гузашта ва бовар ба оянда, озодӣ ва истиқлол баён шудаанд.

Дар эҷодиёти шоир ғазалҳои ватандӯстона, иҷтимоӣ, ишқӣ (лирикӣ), динӣ, таърихӣ, ғалсафӣ ва ҳатто ирфонӣ ва ғазалҳои, ки ба ашҳоси ҷудоғонаи шинохтаву ношинохта бахшида шудааст, зиёданд.

Устод Камол Насрулло ба суоли “Писандидатарин шеърҳоятон барои Шумо кадомҳоянд?”, чунин посух гуфтаанд: “Ин корро кардан душвор аст, агар як шеър аз ҷиҳате хубтар бошад, шеъри дигар хуб аст аз ҷиҳати дигар. Аслан ман фикр мекунам, шеърҳои ман сатҳашон ба ҳамдигар наздик аст ва бартарӣ додан мушкил аст. Аммо барои бечавоб намондани саволатон аз китобҳои пешин мекӯшам чанд шеърро ном барам. Аз ҷиҳати самимият шеъри “Хоҳар”, аз ҷиҳати сиёсӣ “Шеъри сафеди рӯзҳои сиёҳ”, аз ҷиҳати ватандӯстӣ шеъри “Ватани тоҷик” ё “Дорад, надорад”..., аз ҷиҳати ҳолат ва

маънавиёт шеъри “Нома ба офтоб”, аз шеърҳои сафед “Диёри пок” бароям писандидатаранд.”⁶

1.1. Ғазалҳои ишқӣ

Чун мавзӯи ишқ аз ҷовидонатарин ва мондагортарин мавзӯҳои адабиёти ҳазорсолаи мост, дар эҷодиёти ҳар шоире намунаҳои зиёди

⁶ Дар фурудгоҳи як таманно. Мусоҳибае ба ҷои пешгуфтор. Сӯҳбатнигор Азизи Азиз. Саҳ. 9

ғазалиёти ишқиро мебинем. Ишқ мавзўест, ки доманаи бисёр фарох ва густурда дорад. Вожаҳои ёр, ағёр, маъшук, ошиқ, гул, булбул, ҳаҷр, висол ва садҳо вожаи дигар иртиботи бевосита ба мавзўи ишқ доранд.

Дар эҷодиёти Камол Насрулло ҳам ин мавзў акси бевоситаи худро бо нигоҳи мушаххасу муайян ва дарку шинохти чудоғонаю махсуси шоир ёфтааст.

Ғазале бо радифи «Дўст хоҳам дошт», ки дар мачмўаи «Дар фурудгоҳи як таманно» омадааст, бо эҳсоси баланди инсониву инсондўстӣ гуфта шудааст. Шоир ба таркиби «дўст доштан» хусусияти гуманистӣ медиҳад ва аз дўст доштани худ ифтихор мекунад:

То тавонам, то тавонам, дўст хоҳам дошт,
То бувад зўру тавонам, дўст хоҳам дошт.
Душманӣ кўрист, алайҳи душманони худ,
Душманонамро ба чонам дўст хоҳам дошт.
Дар ҷавонӣ бе муҳаббат зистан ҳайф аст,
Ман ба пирӣ ҳам ҳамонам, дўст хоҳам дошт.
Ҳар нафас, ҳар ҳарф, ҳар рози ниҳонатро
Бо лабу гўшу забонам дўст хоҳам дошт.
Гар бар он манзил барад бар боли покаш ишқ,
Ман бар онам, ман бар онам, дўст хоҳам дошт.
Дўст медорам на аз оне, ки дорам дўст,
Ман ба ҷони дўстонам дўст хоҳам дошт.
Дил кучо битвонад ишқатро фаро гирад,
Ман ба чонам, ман ба чонам дўст хоҳам дошт.⁷

Ҳама ҳастии шоир барои дўст доштан аст. Барои ў душманӣ бегона аст, душманиро кўрию ҷаҳолат ва гумроҳӣ меҳисобад, душманиро аз нодонии инсонҳо медонад ва бар рағми душманонаш онҳоро дўст медорад, яъне ҷазову сазо ва «душманӣ»-и ў бо душманонаш дўст доштан аст:

⁷ Дар фурудгоҳи як таманно. Саъ.97

Душманӣ кўрист, алайҳи душманони худ,
Душманонамро ба чонам дўст хоҳам дошт.

Ў аз ин байти Хайём кор мегирад:

Ман бад кунаму ту бад мукофот диҳӣ,
Пас, фарқ миёни ману ту чист? Бигў.

Умри гузарандаи инсониро шоистаи душманиву бадбиниву кину кудурату нафрат намедонад, фақат зебо будан, зебо дидан, меҳру муҳаббат, ишқу садоқатро меҳоҳад ва орзу мекунад, ки одамон ҳам мисли ӯ бошанд ва аз разолату қабоҳати даруни худро бираҳонанд ва хонаи дили худро бо муҳаббат ва «дўст доштан» музайян намоянд. «Дўст доштан» барои шоир мўчиби зинда будан, зиндагӣ кардан аст. Рўзе, ки аз «дўст доштан» ноумед мешавад, дилаш мешиканад, дилмонда мегардад ва дасти дил мешўяд, барояш торикӣ, зулмат ва нестӣ оғоз мешавад, зеро «дўст доштан» барояш нуру рўшноӣ ва офтоби рўзгорон аст.

Дар ин ғазал мо шоирро мебинем, шоир худро ба ин ғазал бахшидааст, худро гунҷонидааст. Рўҳу чони шоир тасвири бадеӣ ёфтаанд:

Дил кучо битвонад ишқатро фаро гирад,
Ман ба чонам, ман ба чонам дўст хоҳам дошт.

Ғазали дигари шоир саршор аз дўстдории ёр ва муҳаббат ба ўст. Вожаҳо дона-дона, марворидгуна чида шудаанд ва сурати як зевари зебову бемислери пеши чашми хонанда аён менамоянд. Ин ғазал намои ишқу зебой ва дўстдории як ошиқи содиқ ва васфи маҷнунвори ӯ аз маъшуқаш аст. Дар ҳар нигоҳи ошиқ, дар сараш, дар дилаш, дар фитрату фараш, дар фикру зикру хаёлаш ҳамеша акси ёраш мучассам аст:

Ту дар нигоҳи ман, дили ман, дар сари манӣ,
Ту дар фарози фитрати ман, дар фари манӣ.
Аз субҳи файзбор ба уммеди рўйи ту,
Дафтар кушудаам, ки ту дар дафтари манӣ.

Дар навниҳоли себи сари раҳ шукуфтаӣ,
Як лавҳи хандарӯӣ ба сақфи дари манӣ.
Сар бар сари пиёла ба андеша меравам,
Бар сар кашам чӣ гуна? Ту дар соғари манӣ.
Бас аз варои ҳодиса, аз моварои марг,
Ман вораҳидаам, ки ту дар бовари манӣ.
Ту дар замин, дар осмон, дар чор самти вақт,
Тобу табе ба ҳастии тобовари манӣ.
Дорӣ даруни доираам дар мадори ишқ,
Дар доварӣ ягонаву дардовари манӣ.⁸

Шоир агар ҳар “субҳи хандарӯӣ”, ки ёдовар аз рӯи хандарӯӣ ёраш аст, барои гуфтани шеъре дафтар мекушояд, ба ин умед аст, ки ӯ бо ҳузури ғайбиаш дар хотиру хаёлаш боиси он мешавад, то ӯро дар гуфтани шеъри тозае мададгорӣ намояд ва мучиби наққошии зебои ишқи зебову самимию заминии ӯ мегардад. Ва ин шеър ҳам бо сабаби вучуди ӯ дар ёду хотири шоир ва ишқи беназири ӯ аз лавҳи дилу хаёли шоир рӯи авроқи сапед рехтааст.

Ин ёри нозанин дар ҳама чо: дар гулҳои себи шукуфтаи канори роҳ, дар сақфи дар ба сурати лавҳае, дар соғари май, дар замину осмон ва «дар чор самти вақт» намудор аст. Мисли гули себ ӯ ҳамеша зебову поку мубарроост, мисли субҳ фариштаи поку маъсум аст, оина аз нигоҳи ӯ мадюн аст, аз тамошояш серӣ надорад ва ӯ аз тамошои худ дар оина мефахраду меболад. Шоир бар ёри зебое дил додааст, ки нест⁹ ва ин ёри зебои хаёливу афсонавӣ ӯро хаёливу девонаву Маҷнун кардааст. Ӯ ғаму аламашро бо май аз лавҳи дилаш мешӯяд, аммо на ишқи ӯро. Вақте ки мехоҳад охирин сотгини майро бар сар кашад, акси ёрашро дар дурдаи май мебинад, андеша мекунад, ки ба комаш бирезад ё на:

⁸ Зангӯлаҳои фарёд. Саҳ. 119

⁹ Ишора ба байти шоир:

Ай Худо, дил додаам бар ёри зебое, ки нест,

Ком ширин мекунам аз нуқлу ҳалвое, ки нест. (Дар фурудгоҳи як таманно. Саҳ. 197)

Сар бар сари пиёла ба андеша меравам,
Бар сар кашам чӣ гуна? Ту дар соғари манӣ.

Ин ишқи созанда дар душвортарин лаҳзаҳо, махуфттарин сонияҳо ҳамдаму мўниси шоир буда, ўро аз «варои ҳодиса»-ҳо, аз «моварои марг», аз доми «деву дад», аз панҷаи хатар, аз занҷири асорати яъсу навмедихо раҳой бахшидааст, зеро бе шаку тардид ба ин ишқ, ин муҳаббат ва ин ёр бовар ва эътиқоду эҳтиром қоил аст:

Бас аз варои ҳодиса, аз моварои марг,
Ман вораҳидаам, ки ту дар бовари манӣ.

Ва ин ишқ, ин ёр ҳамеша дар роҳи зиндагӣ байни неку бад, сиёҳу сафед, рости дурӯғ, савобу гуноҳ довар аст ва марзҳоро барои шоир муайян намуда, довари якрӯю якмароми рӯзгораш аст ва ҳамеша ҳамроҳу ҳамдилу ҳамқадами ўст ва ўро ба манзили мақсуд мерасонад. Бо он ки ў ва ишқу ҳастии ў барои шоир гоҳе дардовар ва саҳт аст:

Дорӣ даруни доираам дар мадори ишқ,
Дар доварӣ яғонаву дардовари манӣ.

Як ғазали зебои дигари шоирро метавонем идомаи ин ғазал шуморем, аз он чо ки дар ин ғазал ҳам аз ҳамон дард, ҳамон ишқ ва ҳамон ёр сухан мегўяд. Ин чо шоир аз «дер омадан»-и ёраш шикоят мекунад. Ёре, ки дар буду набудаш ҳамеша бо ўст, дар ў зиндагӣ мекунад. Дар набудани ёраш ў гиря-гиря худ, ҳастии худ, ишқи худро бо рехтани боронҳо ва баргҳои поэзи гирифтааст. Аз дурӣ, ҳаҷру фироқ дилсўхтаву маҳзуну хунинчигар гаштааст, дилу чонаш обу туроб шудааст. Шоир розӣ аст, агар «хазон», яъне марг барои дубора дидани ёри сабзқадамаш боис гардад, ў розӣ аст, зеро бо омадани он ёр ў «маргро мекушад» ва фано(нестӣ)-ро ҳаст мекунад ва дар «ҳеч» мезияд:

Омадӣ, дер омадӣ, ман нестам,
Ман, ки бе ту низ бо ту зистам.
Дар гули борон далели ман бичў,

Гиря-гиря хешро бигристам.
Бо хазони ман кудуми сабзи ту,
Мерасид, овозанон мехестам...
Қаҳ-қаҳи барги хазон бишнава, ки ман
Маргро куштам фаноро зистам.
Дар дилам дарёст баҳри қатрае,
Дастбори бори миннат нестам...¹⁰

Дар ин шеър таркибҳои «гули борон», «гиря-гиря хешро гиристан», «қаҳ-қаҳи барги хазон», «маргро куштан» ва «фаноро зистан» аз зумраи тозатарин корбурдҳо дар шеъри форсии тоҷикӣ аст, ки то имрӯз дар забони шеъри гузашта ва имрӯзи мо собиқа надошт.

Ё дар ғазали дигар, ки бо радифи «ошиқ мешавӣ» аст, шоир ин боварро дорад, ки ёри бепарвоияш рӯзе ҳатман ба ӯ ошиқ мешавад, ӯро дӯст медорад, бо ҳама «нозу адо»-яш, бемехрияш, бепарвоияш:

Ту ба ман пайваста ошиқ мешавӣ,
Бар дилам дил баста ошиқ мешавӣ.

Вақте ки «мавсими ошиқию кор ба бунёд меояд»¹¹, ӯ чашмҳоро баставу бандҳоро бигсава ва зарфҳоро бишкава, мисли мурғе, ки солҳо дар қафас будааст ва яке аз тасодуф озод шудааст, аз ҳама касу ҳама чиз рамида ба сӯи ин ишқ ва ин ёр мепарад, дигар парвои касеро чизеро надорад:

Нозҳое мекуни аввал, сипас
Чашмҳоро баста ошиқ мешавӣ.
Ончуноне, ки бадан ларзад яке,
Зарфро бишкава ошиқ мешавӣ.
Ончуноне, ки раҳо гардад асир,
Бандро бигсава ошиқ мешавӣ.
Мисли мурғе, ки рамад ногаҳ парад,

¹⁰ Зангӯлаҳои фарёд.саҳ.122

¹¹ Мавсими ошиқию кор ба бунёд омад...(Ҳофизи Шерозӣ)

Аз ҳама вораста, ошиқ мешавӣ.

Ва агар ин ишқ дар ҷавонии ёр тасодуф науфтод, рӯзе ҳатман он ёр пушаймону «зору лолу хаста», ҳатто, дар пирияш ошиқ мешавад, зеро ишқ солу моҳу аслу фаслу марзу бумро намешиносад:

Дар ҷавонӣ гар нашуд, дар пирият

Зору лолу хаста ошиқ мешавӣ.

Чун ин ишқ софу поку самимиву заминиву ҳақ аст, зимистону баҳору тобистону поизаш ҳам бо хосту фармони Ҳақ аст:

Як зимистон рӯ ба рӯ бо амри ҳақ,

Оқибат биншаста ошиқ мешавӣ.

Ин ҷо шикастани ғуруру худхоҳӣ ва гулро гирифта давидан тасвири зебову олій аст, ки дар навори тасавури мо сахнаи ишқомези ду дӯстдоштаро чилвагар менамояд:

Охирин гулро гирифта медавӣ,

Аз ғурурат раста ошиқ мешавӣ.

Ёре, ки риштаҳои робитаро тор-тору банд-банд кандааст, бо надомати афзун аз охирин риштаи имконоташ барои расидан ба ин ишқ, ин ёр ва ин «ошиқ шудан» истифода мекунад, аз фаромӯшхонаи айём риштаҳои кандаи дӯстиву ишқро бо панҷаҳои ларзони дил баста-баста меояд, ки саранҷом ба манзили ишқи ин ёр мерасонад ва боис ба дубораву чандбора ошиқ шудани ӯ мегардад:

Канда-канда риштаҳоро рафтаӣ,

Баста-баста, баста ошиқ мешавӣ.

Ва он аҳдери, ки бо худу дили худ барои фаромӯш кардани шоири ошиқ бастааст, мешиканад ва ошиқ мешавад:

Аҳдро бишкаста ошиқ мешавӣ,

Дидахоро баста ошиқ мешавӣ.

Ин ғазали зебову самимӣ саршор аз тасвирот аст, тасвири ҳолатҳо, лаҳзаҳо ва амалҳои як духтаре, ки тоза ошиқ мешавад ё ошиқи дерина аст.

Дар роҳи ишқи самимии ӯ дигарон монеаҳое сохтаанд. Шоир дар оинаи ғазал сарнавишту саргузашти як ишқро бознамову бозгӯ кардааст. Ин ҷо «шикастани зарф», «бандҳоро густастан», «гулро гирифта давидан» ва дигарҳо пеши назарамон лаҳзаҳои мушаххасро намудор менамоянд, ки аз мушоҳидакорӣ ва дақиқназарии шоир дарак дода, дар роҳи ҷустуҷӯҳои эҷодӣ будани шоирро нишон медиҳанд.

Ғазали мазкурро дар сурати комил мутолиа менамоем:

Ту ба ман пайваста ошиқ мешавӣ,
Бар дилам дил баста ошиқ мешавӣ.
Нозҳое мекуни аввал, сипас
Чашмҳоро баста ошиқ мешавӣ.
Ончуноне, ки бадан ларзад яке,
Зарфро бишкаста ошиқ мешавӣ.
Ончуноне, ки раҳо гардад асир,
Бандро бигуста ошиқ мешавӣ.
Мисли мурғе, ки рамад ногаҳ парад,
Аз ҳама вораства, ошиқ мешавӣ.
Дар ҷавонӣ гар нашуд, дар пирият
Зору лолу хаста ошиқ мешавӣ.
Як зимистон рӯ ба рӯ бо амри ҳақ,
Оқибат биншаста ошиқ мешавӣ.
Охири гулро гирифта медавӣ,
Аз ғурурат раста ошиқ мешавӣ.
Канда-канда риштаҳоро рафтаӣ,
Баста-баста, баста ошиқ мешавӣ.
Аҳдро бишкаста ошиқ мешавӣ,
Дидаҳоро баста ошиқ мешавӣ.¹²

Дар ғазали дигаре бо номи «Наво» гуфтааст:

¹² Дар фурудгоҳи як таманно. Саҳ.104

Биё, то дар сафои ту бимирам,
Биё, дар пеши пой ту бимирам.
Агар сад бори дигар зинда гардам,
Барои ту, барои ту бимирам.
Маро сад бор куштӣ, зинда кардӣ,
Бимон, дар Карбалои ту бимирам.
Чу аз ту зинда ҳатто зиндагонист.
Ту мону ман ба чои ту бимирам.
Маро як сӯзи ту сад сози ҳастист,
Сазад, то ман сазои ту бимирам.
Барои ғуссаҳоят зиндаам дор,
Барои бўсаҳои ту бимирам.
Расида чонам,эй чон, то ба чое,
Бигӯ, то дар кучои ту бимирам?
Зи ман нав рафтани ту низ нав нест,
Нав о, то дар навои ту бимирам.¹³

Шоир ё қаҳрамони лирикӣ худро дар ишқи ёре бохтааст, маҷнунӣ саҳроӣ ишқ аст ва дар талаби лайловаше дар балои Карбало наздик аст, ки шаҳид шавад. Омадани ёраш барои шоир сафою осоишоваранда аст ва ӯ ҳозир аст дар пеши пой ёраш «бимирад», зеро зиндагию маргаш барои ӯст:

Агар сад бори дигар зинда гардам,
Барои ту, барои ту бимирам.
Маро сад бор куштӣ, зинда кардӣ,
Бимон, дар Карбалои ту бимирам.

Шоир қабул дорад, ки ба хотири зинда будани ёраш «ба чои ӯ» бимирад, зеро ҳастии зиндагӣ ва зиндагон бе ҳастии ӯ нест:

Чу аз ту зинда ҳатто зиндагонист.
Ту мону ман ба чои ту бимирам.

¹³ Зангӯлаҳои фарёд. Саҳ.79

Дар мисраи дигаре аз ин ғазал ба хотири зебой, шевоӣ ва барҷастагии шеър калимаҳои наздикталаффузи «соз», «сӯз», «сад», «сазад», «сазо» истифода гардида, таносуб ва маъно халалдор нашуда, баръакс сухани шоирона ироа гаштааст:

Маро як сӯзи ту сад сози ҳастист,
Сазад, то ман сазои ту бимирам.

Дар байти дигар калимаи «нав» ба ду маъно дар таркибҳои «нав рафтан» ба маънои ҳозир, ҳамин ҳоло, ба тозагӣ, андак вақт пеш рафтан ва «нав нест» ба маънои нав набудани амал, собиқа доштани амал, такрорӣ будани амал истифода шудааст:

Зи ман нав рафтани ту низ нав нест,
Нав о, то дар навои ту бимирам.

Як ғазали дигари шоирро ғазали ишқӣ-ичтимоӣ шуморидан мумкин аст, зеро аз жарфно ва умқи маънии он мо андешаҳои ичтимоиро пешорӯи худ мебинем. Хонандаи зақӣ дармеёбад, ки гӯяндаи ин ғазал як шахси рӯзгордида, соҳибтаҷриба ва марди баркамол аст. Муаллиф аз гирудорҳо, пасту баландии рӯзгор хаста шудаву таманноӣ бо ёр будан ва аз корҳои «беҳуда»-и дунё фориғ гаштанро таманно дорад.

Нопойдор будани дунё, омадану рафтани ҳамнишинон, васлу ҳичрон, валвалаҳову хангомаҳо, афсонаву фасонаҳо шоирро хаста кардааст:

Рафтанд ҳамнишинон, бигзор бо ту монам,
Дар шои дарди ҳичрон бигзор бо ту монам.
Ҳангомаҳо гузашанд, афсонаҳо гузаштанд,
Монда азоби вичдон, бигзор бо ту монам.
Хуршед омаду рафт, сад ид омаду рафт,
Ман бо ду чашми ҳайрон бигзор бо ту монам.
Як пайки ошно нест, дар дидае сафо нест,
Эй монда аз азизон, бигзор бо ту монам.
Мансаб харид инро, курсӣ фурӯхт онро,

Эй пайкари гулафшон, бигзор бо ту монам.
Монанди обу моҳӣ, чун шуъла дар нигоҳе,
Чун васли пайкару ҷон бигзор бо ту монам.
Ёдам зи ёдҳо рафт, умрам ба бодҳо рафт,
Бо дардҳои пинҳон бигзор бо ту монам.
Ҳастам зи хеш ранчур, аз худ маро бикун дур,
Аз худ маро гурезон, бигзор бо ту монам.¹⁴

Дар ин ғазалвора байти

Мансаб харид инро, курсӣ фурӯхт онро,
Эй пайкари гулафшон, бигзор бо ту монам.

куллаи андешаи иҷтимоии шоир аст. Тасвири воқеият дар ҷомаи тахайюли шоирона буруз кардааст.

Шоир мисли обу моҳӣ, мисли ҷисму ҷон ва ҳамчун шуълае дар нигоҳ бо ёри худ буданро мехоҳад:

Монанди обу моҳӣ, чун шуъла дар нигоҳе,
Чун васли пайкару ҷон бигзор бо ту монам.

Аз умри гузашта, аз лаҳзоти ба боди фано рафта, аз «ёди аз ёдҳо рафта», шикоятӣ ҷонсӯзу пурнадомати шоирро мешунавем. Аз гузашта захмҳои носуру дардҳои пинҳон дар замири дили шоир аст. Намехоҳад, аз онҳо касе бипурсад ва худ ниҳон доштанро авло медонад, зеро «ба гузашта салавот» гуфтааст:

Ёдам зи ёдҳо рафт, умрам ба бодҳо рафт,
Бо дардҳои пинҳон бигзор бо ту монам.

Дар мақтаи ғазал шоир аз дасти худу кардаҳои худ ранчуру хаста буданашро иброз намуда, аз ёраш илтиҷо дорад, то ўро аз ў бирабояд, «гурезонад» ва бигзорад то ҳамроҳи ёраш бимонад:

Ҳастам зи хеш ранчур, аз худ маро бикун дур,
Аз худ маро гурезон, бигзор бо ту монам.

¹⁴ Зангӯлаҳои фарёд. Саҳ.204

Аз мутолиаи ғазалҳои фаровони ишқии шоир, ки ғолибан таносубу пайвастагии ноаёноро байни ҳамдигар доранд, дунёи меҳру ишқу муҳаббату отифаи шоир моро ихота карда, бо рамзҳо, розҳо, сўзу созҳои ошиқ ва маъшуқа, ёру агёр ошно менамоянд.

Камол Насрулло ҳам мисли ҳар шоири дигар, ки бо эҳсос ва ҳолатҳои равонию рӯҳии инсон саруқор дорад, тавонистааст, ки эҳсос ва дарди худро бо хонанда ба миён гузорад ва онро муштарақ гардонад, зеро ҳама инсонҳоро ин «дард», яъне ишқ фаро мегирад, ҳама инсонҳоро васлу ҳичронӣ падрудӣ пайғом, ғаму шодӣ интизорию бедорӣ пушти рӯзҳову шабҳояш пинҳон аст ва дар маҷмӯъ инсонҳо дарди муштарақ доранд. Аз ин нигоҳ, як шеър метавонад дар ҳолатҳои гуногун ба дарди гурӯҳи одамон бихӯрад ва ё нахӯрад. Фақат шоир аст, ки ҳолатҳое, ки аз сару дили ҳама одамон ва аз андешаю таҷрибаи ҳудаш ҳам мегузарад, дар қолаби каломи бадеъ мерезад ва ба ҷомеа пешниҳод мекунад.

1.2. Ғазалҳои иҷтимоӣ

Ашъори иҷтимоии шоирони ҳар даври замон оинаи тамогнамои мушкилоту масоили замони зиндагии ҳамон давраи таърихӣ аст. Иҷтимоъ аз мавзӯҳоест, ки дар эҷоди ҳама шоирон мавқеи бевосита дорад.

Аз мавзӯҳои лирикӣ-ишқӣ ба сурудани шеърҳои иҷтимоӣ рӯй овардани шоирон талаби замон ва хости ҷомеа аст. Барои устод Камол Насрулло ҳам тавассути ғазалҳои иҷтимоӣ ислоҳ намудани вазъи ҷомеа, бадию бадкорӣ ва ҳама ҷиҳатҳои манфии рӯзгору зиндагӣ ва рафъи дилхунукию дилмурдагии одамон, бедор намудани умеду бовари мардум ба фардои рӯшану зебо ҳадафи аввалиндараҷа гардидааст.

Дар ғазали зерин¹⁵, ки дар солҳои ҷанги шаҳрвандии Тоҷикистон гуфта шудааст, тамсил ва киноя фаровон ба кор рафта, шикоят аз ворона шудани замона ва «нотиқии гург»-у «дардшунав шудани кар» аст:

Вой бар ҳоли рама, гург шубон шуд охир,
Гурба хидматгари мушони замон шуд охир.
Гург нотиқ шуду кар дардшунав, эй гардун,
Пири даргоҳи Худо бодакашон шуд охир.

Ашхосе, ки пири даргоҳи Худо буданд, бо дигаргун гаштани замон дигар гаштанд ва барои нафсу шикам бодакашони маҳфили дунон шудаанд:

Пири даргоҳи Худо бодакашон шуд охир.

Дигар мардум аз рехтани оби рӯй парво накарданд ва ба хотири шикам ҳама гуфтаҳои муқаддасу ҳикмати гаронсанги гузаштагонро зери по карданд ва порахӯр шуданд. Барояшон ҳаром ва ҳалол боқӣ намонд:

Оби рӯ рехт, вале деги шикам холӣ монд,
Ҷисми ин порахурон санги гарон шуд охир.

Аз дунпарварии замона бепадаре, ҳақирзодае ҷои начибзода ва асилзодаеро гирифт ва «падари қавму нажод» шуд:

Ҳар кучо бепадаре шуд падари қавму нажод,
Ҳар кучо беназаре пири замон шуд охир.
Гурба дорад ба бағал, ҳар кӣ сари кор бувад,
Соҳиби фазл ҳама каҳ ба даҳон шуд охир.

¹⁵ Дар фурудгоҳи як таманно. Саҳ.91

«Дар бағал гурба доштан», «ках ба даҳон шудан»-ро, ки баргирифта аз таъбирҳои мардумиянд ва дар забоншиносӣ «ибораҳои фразеологӣ» мегӯянд, дар ду мисраи охир шоир бомаврид ва дуруст истифода кардааст.

Дар мисраҳои баъдӣ афсӯси шоир аз он аст, ки ҳар чӣ дурандешон пешбинӣ мекарданд, ки кош, ин гуна нашавад ва кош он гуна, аз сарсаҳтии миллати тоҷик, ҳам ин шуду ҳам он. Барои як табиб муҳимтар аз давои бемор пули бемор гашт ва қасами муқаддасаш бо номи Сино шикаста шуд. Зери калимаи «дард» дарди ҷомеа, норасоҳои ҷомеа, мушкилоти мардум ва ҳазору анди дигар пинҳон аст ва зери калимаи «табиб» роҳбарону қавмсолорон:

Гуфта будем, ки кош, ин нашавад, он нашавад,
Эй сарам саҳт, ки ҳам ину ҳам он шуд охир.
Дард бисёру табибон ҳама бемор ба пул,
Ку давои қасами сӯхта, ҷон шуд охир.

Дигар барои халқ аён гардид, ки ҳақиқати дурӯғеро васф менамоянд ва ҳикмати ин корҳо чи будааст ва ба манфиати кӣ будааст. Дили мардум пур буд, ки уммедгоҳе, пуштибоне, ҳодие, ғамхоре он ҷо нишастааст, аммо чун «парда» дасти пардадари таърих ва замон ду нима кард, маълум шуд, ки он ҷо холист ва хусаеро барои фиреби чашм нишониданд:

Парда афтоду бидидем, ки он сӯ холист,
Роз гум, ҳикмати ин парда аён шуд охир.

Дар мисраи дигар ба воқеияти рӯзгори шахсии шоир дучор меоём: шоире, ки аз беҳтарин қадаҳҳо бо беҳтарин инсонҳо ҷоми нишоту тараб мебардошт, ҳоло аз «чашмаи хуршед» (ки таъбири шоирона ва нав дар шеъри мост) ҳар субҳ менишинад ва оби равон менӯшад, яъне нодорию бекасӣ тасвир шудааст:

Дар лаби чашмаи хуршед нишинам ҳар субҳ,
Бодаи ноби ман ин оби равон шуд охир.

Дар мисраи охир сухани ҳикматомезу пандгунаи шоир аст, ки ба хайр кардан ва хайр будан ташвиқ мекунад ва дар замонае, ки шоир охири бардошташ охир шудани ҷаҳон аст, бадӣ накарданро асли некӣ медонад:

Дар таҳи пардаи афсӯс нишинӣ то чанд,
Аз дари хайр бурун о, ки ҷаҳон шуд охир.

Ин ғазалвора сӯғи як нафар шоир дар ғами миллату меҳан ва ҳамватанон аст. Калимаи «охир», ки дар ин шеър бори маънои иҷтимоии шеърро мекашад ва ба маъноҳои гуногун бо истифода аз тобишҳои маъноии замонию маконияш (дар луғатномаҳо зиёда аз панҷ маъно доштаниш зикр шудааст) ба кор рафтааст, барои расонидани асли матлаби шоир кӯмак кардааст.

Ҳамчунин, дар ин робита ғазали дардолуди дигари шоир бо радифи «мефурӯшанд» ҳақиқати воқеии ҷомеаеро, ки фақат дар фикри суди моддӣ аст, нешорӯи хонанда тасвир кардаст. Ин ғазал, ки “Дар зиндагибозор” номида шудааст, ҳам ба маънои асли ва ҳам ба маънои маҷозӣ ба кор рафта, беҳаёӣ, бевафой ва балову риёи ашхоси ҷомеаро ба қалам дода, «баҳо»-и худро додаст. Зери сенуқтаҳои шоир боз чӣ қадар дардҳо, ҳарфҳо, аламҳо нухуфтаанд, ки дар ҳар мисраъ ба назар мерасад ва лаҳни баёни шоир ин гуна аст, ки мо фикр мекнем ҷомеа саросар фасодзада, риёкору беҳаёву беҳудо аст, то он ҷое ки «ҳаво»-ро ҳам мефурӯшанд, худу Худоро ҳам. Моро нафрате фаро мегирад, ки дар баён намегунҷад ва андешаи ислоҳи ҳолро шояд шоир намебинад ва ба хонанда ҳавола мекунад. Одатан ҳар шеър бо диди нек ва умедворӣ ба ояндаи рӯшантар аз имрӯз гуфта мешавад, аммо ин шеър дарди дирӯзу имрӯзи моро бепарда ва рӯерӯӣ бо лаҳни шадиди иниқодӣ ибраз кардаст ва рисолату асолати шоири ростин ҳам дар ҳамин аст, ки дарди ҷомеаро барои ҷомеаи имрӯз ва оянда баён дошта бошад, аммо дар пирояи бадеият:

Дастае ҳаёро мефурӯшанд...,
Дастае вафоро мефурӯшанд...

Дастае балокорона ҳар дам,
Бебало балоро мефурӯшанд...
Аз ҳавои даврон ронда даврон,
Дастае ҳаворо мефурӯшанд...
Бо каломи ҳақ андар забоншон,
Ё Худо, Худоро мефурӯшанд...
Дар талаб бувад чун ба бозор,
Бериё риёро мефурӯшанд...
Войи ҳоли мактаб! Войи дониш!
Лочарам баҳоро мефурӯшанд...
Войи дин! Дуоро мефурӯшанд,
Войи мо, ки моро мефурӯшанд...
Беҳабар зи худ ҳам аз Худоем,
Варна бин, чихоро мефурӯшанд...¹⁶

Эронзамини бузург паҳнои чуғрофиёии васеъ доштааст ва гузаштагони барӯманди мо бо ифтихор ва виқор, бо фарҳангу таъриху маданияти баланд дар он зистаанд ва шояд ҳеч гоҳ дар зехнашон ҳам тасаввур карда наметавонистанд, ки замоне ин кишвари бузург пора-пора мешавад, марзҳои сиёсӣ ба вучуд меояд ва бо нияти шикаст ва нобуд сохтани қавмҳои эронитабор се кишвару се забон аз як кишвару як забон месозанд ва саҳттар аз ин байни ин фарҳехтагон баҳси тоҷику эронию афғон ва тоҷикию порсию дариро ба миён меандозанд ва ин қавмҳо назди дасти тавоноии таърих ва ҷаҳонҷӯёни замон бо ҳама муборизаҳо ва талошҳо очиз мемонанд ва дар сарзаминашон дигарон даврон меронанд. Ва қавми тоҷикро, ки аз шумори абарқавми эронитаборон аст, саҳттар ва бадтар аз ҳама «мешикананд» ва пора мекунанд, ки ҳол дар шинохти худ дармондааст ва намедонад аз кучо

¹⁶ Зангӯлаҳои фарёд. Саҳ. 84

омадаву бар кучо меравад. Вой бар мо, ки «Чабри таърих ягон қавм надидаст, ки мо»¹⁷

Камол Насрулло бо дарки ин ҳама саргузаштҳо, воқеиятҳо, чабрҳову ранҷҳо ғазали «Дидори Ирон»-ро бо дарду сўзи фаровон сурудаст, ки оҳанги маънавии навиштаҳои устод Лоиқ аст ва «Фарёдҳои бефарёдрас»-и ўро ба хотир меорад. Дар ин ғазал ҳарф аз ин аст, ки чун халқи тоҷик аз бародарони хунияш ҷудо шуд ва пеши ханчари бераҳми таърих сипараш кора накард ва чорае наёфт, ба кўҳҳо гурехт ва «домани кўҳу думи маркаби хеш»¹⁸-ро гирифт, кораш фақат ин шуд, ки аз рафтаҳо ва гузаштаҳо ёд кунад ва ҷодаҳову хиёбонҳои таърихро аз гиряборонаш намнок гардонад. Ва инак, баъди садсолаҳои ҷудойӣ ба асли худ, Ватани меросии насибнакардаи худ, Ватани обову аҷдоди бузурги худ расид ва хоки муқаддасашро ба чашмони бемораш тутиё кард. Ватане, ки як умр бо номаш, бо ёдаш зиндагӣ кард. Ватане, ки номаш тумору тавъизи роҳи умраш буд. Ватане, ки як умр бад-он ишқ варзид ва дўст дошт, бо он ки аз он дур буд ва боре ҳам надида буд ва гуфтаи гузаштагон, ки «Муҳаббат дар ҷудоиву меҳр дар чашм аст» дигар қобили қабулу амал нагашт ва аз ҷониби ӯ рад карда шуд. Фарёди хуни Фаридуну Дариюшу Ҷамшед ўро овардааст:

Зи ашкам ҷодаи садасра нам, эй меҳан, эй меҳан,
Ба дидори ту охир омадам, эй меҳан, эй меҳан.
Мани гумном бо номи ту умре зиндагӣ кардам,
Тилисмам буд номат ҳар қадам, эй меҳан, эй меҳан.
Муҳаббат дар ҷудойӣ, меҳр дар чашм аст мегўянд,
Нашуд не меҳру не ишқи ту кам, эй меҳан, эй меҳан.
Дар ин ҷо хоҳаре дорам, ки даҳ садсола пеш аз ин
Ҷудо гаштам аз ӯ бо чашми нам, эй меҳан, эй меҳан.

¹⁷ Чабри таърих ягон қавм надидаст, ки мо,

Заҳри таърих нажоде наҷашидаст, ки мо... Лоиқ Шералӣ. Куллиёт. ҷ. 1, Душанбе: Адиб, 2008. Саҳ. 416

¹⁸ Домани кўҳ гирифтему думи маркаби хеш,

Рафт аз даст ӯама домани дашту даманам... Лоиқ Шералӣ. Куллиёт. ҷ. 1, Душанбе: Адиб, 2008. Саҳ. 454

Нагунчад дар каломи ман, саломи ман, ҳама ҷисмам,
 Салом асту калом асту алам, эй меҳан, эй меҳан.
 Маро меҳри Фаридун ё ки худ фарёди хун овард,
 Кучо шуд Дориюшу Тахти Ҷам, эй меҳан, эй меҳан?!
 Маро боре накардӣ ёд дар мулки ҷудоихо,
 Чу Яъкубе, ки шуд ғамхори ғам, эй меҳан, эй меҳан.
 Чаро фарзандҳоят бесаробону парешонанд?
 Кай оби рафта меояд ба ҳам, эй меҳан, эй меҳан?
 Гаронӣ кард борам, монд андар шаҳраҳи таърих
 Самарқанду Бухоро, Марв ҳам, эй меҳан, эй меҳан.
 Ба ҷоми дӯстгонӣ оби ҷӯи Мӯлиён дорам,
 Бикун аз оби Рукнобод зам, эй меҳан, эй меҳан.
 Ҷамон тарқи ҷудоихо, ки аз шамшери ноҳақ монд,
 Кунун пур гаштааст аз дарду ғам, эй меҳан, эй меҳан.
 Бияндозам вучудамро, ки бо як пораи қисмат,
 Туро ман васл бинмоям ба ҳам, эй меҳан, эй меҳан.¹⁹

Шоир зоҳиран, ки дар камтарин байтҳо гуфтани бештарини ҳарфҳову
 хостаҳоро меписандад, аммо дар гуфтани ин шеър, ки ба 12 байт расидааст,
 ин чизро сарфи назар кардааст. Чаро? Ба он хотир, ки дардҳои як тоҷикро
 наметавон дар як ғазалу ду ғазал бозгӯӣ кард ва шоир ба қадри тавон
 хостаҳои дилашро дар ин дуvozдаҳ мисраъ гунҷонидааст, аммо маълум аст,
 ки ҳарфи шоир нотамом аст. Боз шоир метавонад, ки байтҳои зиёдеро пушти
 ҳам биоварад...

Дар ғазали боло ҳеч калимае, мисрае, байте бечо наомадааст ва норасо
 ҳам нест. Аз парешонии фарзандони як миллат (миллати эронӣ) гирияти
 гулӯгирашро бо суоли «чаро?» гаштаю баргашта такрор мекунад, мехоҳад
 бифаҳмад, ки чӣ иштибоҳе аз ин фарзандон гузаштааст? Чаро чунин
 шудааст? Дар ин кор кӣ даст дорад? Суолҳои зиёди бечавобро пешорӯи

¹⁹ Тоҷикистонро дигар қисмат макун. Саҳ.95

Ватани муқаддасу шарифи Эрон меорад, ҷавоб гирифтани меҳонад. Гиряи шоир-гиряи як фарзанд барои модараш аст. Ҳарчанд шоир медонад, ки:

Ашк зеби чашми мардон нест.

Аммо боз меғӯяд:

Ман худам донам, худат дон, гиря кун бо ман... (“Гиря кун бо ман”)²⁰

Барои расотар ва амиқтар баён кардани дарди таърихии тоҷикон шоир аз санъатҳои гуногуни шеърӣ қор мегирад, ки ҳам шаклан ва ҳам мазмунан лиризм ва ҷанбаи иҷтимоӣ-таърихии шеърро баланд мебардорад. Дар ин шеър талмеҳи зебоеро ба қиссаи ҳазрати Юсуф ва ҷудоии чилсола бо падараш Яъқубро мебинем. Аз даст рафтани марказҳои тамаддуни тоҷикон-Самарқанду Бухоро, Марвӯ Балху ҷанд шаҳри қадимаи дигар бо алам ва дарди зиёд иброн шудааст. Ҷӯи Мӯлиёну оби Рукнободро, ки дар ашъори Рӯдакию Ҳофиз ёд шудаанд, ду рӯд, ду наҳре медонад, ки саранҷом бояд як шаванд ва мазраи дӯстии фарзандони як сарзамини паҳноварро шодоб гардонанд.

Вучуди шоир мисли ҳар фарзанди худшиноси ин Ватан барои васл кардани Ватани аҷодӣ омода аст, агар бидонад, ки бо марги ӯ ин сарзамин ба ҳам «ҷӯш меҳӯрад» ӯ розӣ аст, ки барои ҳамин Ватан бимирад:

Бияндозам вучудамро, ки бо як пораи қисмат,

Туро ман васл бинмоям ба ҳам, эй меҳан, эй меҳан.

Охири умеди шоир васл кардани ин меҳан аст, ба ҳам овардани фарзандони ҷудошудааш аст, бозгашт ба асли худ, ба решаи худ, ба гузаштаи худ аст.

Ғазали боло дар пайравии ғазали машҳури устод Абулқосим Лоҳутӣ гуфта шудааст:

Танида ёди ту дар тору пудам, меҳан, эй меҳан,

Бувад лабрез аз ишқат вучудам, меҳан, эй меҳан...

²⁰ Зангӯлаҳои фарёд.саҳ.31

Дар ғазали дигаре бо номи «Замини эътиқод» тасвирҳои тоза ва ҳарфҳои нав дар мавриди дардҳои ҳамин Ватан ва ҳамин халқ аз қалами сеҳрофари шоир мутолиа менамоем. Ин ҷо ҳарф аз буридани ҷангалҳо ва тикӣ шудани мулк аз мурғони хушхон, аз ғӯраҳои норасида ва шоҳаҳои шикаста, аз теғу тир, аз шикаставу ношикастаҳо, аз шаҳидон ва хунҳои рехта, аз акси хурду дилмонанди Тоҷикистон дар харита, аз номаҳои норасида аст, яъне тасвири солҳои ҷанги шаҳрвандиро дар ин ғазал мебинем:

Шоми ту дар ман нишаста, субҳи ту дар ман дамида,
Кишвари ҷангалбурида, мулки мурғони парида.
Нахли ту дар ман шукуфта, шоҳи ту дар ман шикаста,
Чун ҳавасҳо рехт аз ман ғӯраҳои норасида.
Теғи бар дӯшат кашида, тири бар сӯят парида,
Мешикастам ношикаста, мерасидам норасида.
Ман замини эътиқодам, он ҷавонони шаҳидат,
Ҷонашон дар ман тапида, хунашон дар ман чакида.
Дастии ман гар монад аз по, пойи ман гар монад аз тан,
Ҳар кучое аз ту дурам, меравам сӯят хазида.
Эй Ватан, эй Каъбаи ман, ҷони ман сӯйи ту боз аст,
Нест оромам, ки бошӣ як замоне орамида.
Осмонатро гирифтанд, остонатро гирифтанд,
Акси танҳо як дили туст, акси ту андар харита.
Тоҷикистон, Тоҷикистон, эй биҳишти ношукуфта,
Баргҳо дар шохсорат номаҳои норасида.²¹

Чун шоир дар оилаи зиёӣ, яъне муаллим зодаву тарбия ёфтааст, ба муаллим ва ҷойгоҳи ӯ дар ҷомеа эътиқод ва эҳтироми зиёдеро қоил аст. Фардои хуби фарзандон ва ояндаи рӯшани Ватанро дар қадр кардани муаллим ва заҳматхояш мебинанд. Ҷойгоҳи муаллимиро аз дигарон то фалакҳо тарҷеҳ медиҳад ва нони муаллимиро ҳалолтар ва поктар аз нони дигарон

²¹ Зангӯлаҳои фарёд. Саҳ. 248

медонад. Парвозгоҳи фардои фарзандон ва меҳанро аз кафи дасти муаллим медонад ва ин тасвир дар шеъри “Шони муаллим” шоирона ва зебо тасвир ёфтааст, ки ҳам маъно ва ҳам таносуби суҳан дуруст риоя шудааст:

Баланд аст аз фалак шони муаллим,
Бувад ҷонбахши мо ҷони муаллим.
Набошад неъмате дар ҳарду олам,
Ҳалол аз пораи нони муаллим.
Бидон инро, ки вичдони ҳама халқ,
Бувад аз рӯйи вичдони муаллим.
Агар фардои меҳанро бичӯй,
Биёб аз файзу эҳсони муаллим.
Агар армони меҳанро бихоҳӣ,
Бидон аввал ту армони муаллим.
Каму беши замонро рост кардан,
Тавон танҳо ба мизони муаллим.
Кучо ояндаи рӯшан тавон дид,
Набошад нури чашмони муаллим?
Ягон ҳосил ба хоки мазраъи табъ,
Магар рӯида бе дони муаллим?
Бидон, парвозгоҳи миллати мо
Бувад дар рӯйи дастони муаллим!²²

Устод Лоиқ Шералӣ чуноне ки барои бисёре аз шоирони насли баъдина ҳаққи устодӣ доранд, ҳамчунин, барои Камол Насрулло ҳам ҳаққи бардарӣ ва устодӣ доштаанд. Аммо бо он ҳама ҷавонмардӣ, мардонагӣ, донишмандӣ, бекинагӣ ва якрӯй устод Лоиқ ҳам дӯстони хасакӣ ва душманони ошқору пинҳон доштаанд, ки як воқеияти раднашаванда барои ҳар шахсияти фарҳефта будааст. Бо марги устод Лоиқ кинатӯзони ноҷавонмард дар ҳаққи Лоиқ ва шеъраш музаҳрафоти фаровонеро гуфтанд ва навиштанд, ки барои

²² Зангӯлаҳои фарёд. Саҳ.344

Камол Насрулло тири ҷонсӯз буд ва ӯ ба ин гуна афрод ҷавоби шоистаеро дар қолаби як ғазали баланд ироа кард:

Боли кас бишкаста кас боло нашуд,
Аз хусумат хос як хаспо нашуд.
По ниҳода бар сари марди бузург,
Ҳеч гоҳе пастаке боло нашуд.
Рафт ӯ як бор аз тири қазо,
Тири номардон бад-ӯ коро нашуд.
Як чароғе айб бар хуршед монд,
Чун ба зери нури он пайдо нашуд.
Ҳайф аз ин санги бағалҳои шумо,
Як бино бунёд дар дунё нашуд.
З-он ҳама санге, ки бар сӯяш заданд,
Остони нокасон боло нашуд.
Ӯ, ки худ ҳамсоғари Хайём буд,
Ҳамнишини ҳар тихимаъно нашуд.
Гар надодат Эзид, аз даъво чӣ суд?
Нобиға ҳаргиз кас аз даъво нашуд.
Войи ин миллат, ки бо ин манманӣ,
Хӯрд худро аз даруну мо нашуд.
Душманон буданд номарду заиф,
Душмани марде дигар пайдо нашуд.
Сад даре бикшод дар шеъри дарӣ,
Як дари шодӣ ба рӯяш во нашуд.
Куштаед ўрову баъди марг ҳам,
Куштанаширо хостед, аммо нашуд.²³

Дар ғазалвораи боло таъбирҳо, истиораҳо, калимаву ибороти зебову ғайримаъмулӣ барои тасвири бузургӣ, начобат, шахомат, инсоният ва

²³ Занғулаҳои фарёд. Саҳ.101

шахсияту шоирияти устод Лоиқ ва ҳамчунин, барои нишон додани симои манфури бахилию баттолӣ, нотавонию очизии душманони нотавонбин истифода шудааст:

Ҳайф аз ин санги бағалҳои шумо,

Як бино бунёд дар дунё нашуд.

Ғазалҳои иҷтимоии шоир бознамои дардҳои иҷтимоии ҷомеаи Тоҷикистон ва мардумони ҳама олам аст.

1.3. Ғазалҳои ватандӯстона

Бо он ҳама шикастҳо ва нотавониҳо назди дирӯзу имрӯзи таърих устод Камол Насрулло ноумед нест, хонаи хеш-Тоҷикистонро зиёдтар аз ҷонаш дӯст медорад ва баъди соҳибистиклол шудани кишвар бештарин ғазали ватандӯстонаро ӯ сурудааст:

Эй, ки мепурсӣ ту аз ман: Чист номат?-Тоҷикистон!

Аз ҳама волотарин ҳарфи каломат?-Тоҷикистон!

Чист сўзат, чист созат, чист ишқат?-Тоҷикистон!
Чист дар чашми сурурафшон сиришқат?-Тоҷикистон!
Чист он унвони шоёну баландат?-Тоҷикистон!
Мансаби аз чумла мансаб арчмандат?-Тоҷикистон!
Чист армони баланди рӯзгорат?-Тоҷикистон!
Кист дар олам ягона ғамгусорат?-Тоҷикистон!...²⁴

Солҳои истиқлол мазмуну муҳтавои шеъри ватандӯстии шоир мушаххастар, амиқтар, пурғанотар, ҷиддитар, пурсӯзу самимитар гардида, бо муқаддароту ҳастии миллат саҳт пайваст. Шеъри ватандӯстонаи Камол Насрулло ҳам ба маъно ва ҳам ба теъдод хеле афзуд. Аз теъдоди зиёди ашъори ватандӯстонаи шоир ба хулосае расидан мумкин аст, ки барои ӯ ҳастию нестии миллат аз масъалаи асосӣ ва марказии рӯз будааст. Шоир шабу рӯз ва шому саҳар дар ғами имрӯзу фардои халқу Ватан будааст.

Ва дар сурудани ғазалҳо ва шеърҳои ватандӯстона он қадар муваффақ шудааст, ки ҳеч шоири дигаре (ба ҷуз устод Лоик Шералӣ) шояд ба ӯ баробар нест. Дар шеърҳои “Тоҷикистон, Ориёно, Ориён”, “Суруди Ватан” (2000), “Ёди Ватан” (2003), “Бо таманно Ватан” (2003), “Мулки ҷонон” (2004), “Миллати мардофарин” (2007), “Мо тоҷиконем” (2008), “Ватан дар ҷон” (2009), “Дар баҳои ҷон” (2009), “Парчами фирӯзӣ” (2009), “Чист номат? Тоҷикистон” (2009), “Ҳадафи умр” (2009) ва амсоли ин ҳарчанд дар мавзӯи забонзади ватану ватандӯстист, вале андешаҳо ҳама тозаву нотакроранд, ки аз фарохию дақиқии доираи бинишу дониш ва завқу эҳсосоти баланди гӯяндаи он шаҳодат медиҳад.

Масалан, дар ғазали “Ҳок агар бар захм дармон аст” (2003) андешаи шоир комилан тоза ба назар мерасад:

Ҳок агар бар захм дармон аст,
Ҳок хоки Тоҷикистон аст.
Хор агар чун гул шукуфон аст,

²⁴ Зангӯлаҳои фарёд. Саҳ. 128

Хор хори Тоҷикистон аст.
Ишқ агар покии инсон аст,
Меҳр агар пирояи шон аст.
Нанг агар пирохани чон аст,
Ин замини Тоҷикистон аст...²⁵

Ин шеърҳо чун аз замири пурмуҳаббаташ нибат ба ин Ватан ва ин «сарзамини камзамин» сар задаанд, дар дили дигарон ҷойгузин шудааст:

Ватан-чоне, ки дар ҷони ману туст,
Ватан-ноне, ки дар хони ману туст.
Ватан ойинаи оби зулол аст,
Ватан покии вичдони ману туст.
Ватан як пораи нури илоҳист,
Шабафрӯзи шабистони ману туст.
Ватан ишқ аст, ишқи ёри ҷонист,
Ватан ҷонона, ҷонони ману туст.
Ватан пайваста пайки родмардист,
Ба по истода паймони ману туст.
Ватан он моми пир, он тифли маъсум,
Ватан дар рӯи дастони ману туст.
Дили ӯ дар дили мо мезанад дил,
Ватан дар хуни шарёни ману туст.
Ватан гуфтан кам аст, эй ҷон, Ватан бош!
Ватан дар шонаву шони ману туст.²⁶

Ҳадафи умри шоир хидмат барои ҳамин сарзамини аҷдодӣ ва дар роҳи нанги Ватан шарафмардона мурдан аст, зеро ин Ватан аз азал ватани шеърӯ сурудӯ ишқу шааф²⁷ будааст ва то абад бояд бимонад:

²⁵ Фаросӯйи нигоҳ. Саҳ.8

²⁶ Зангӯлаҳои фарёд. Саҳ. 8

²⁷ Шааф - а. شَعْفُ шодӣ, хурсандӣ, хушнӯлӣ, шодмонӣ. (Фаръанги тафсирии забони тоҷикӣ, ҷ.2-Душанбе, 2008, 945 саҳ.)

Чони мардони шарафманди Ватн рӯи каф аст,
Дар раҳи нанги Ватан мурдани мардон шараф аст.
Ватани ман Ватани шеърӯ суруди азалист,
Ватани ман Ватани ишқу диёри шааф аст.
Ҳадаф ин нест, ки бошиву надонӣ ҳастӣ,
Мардро дар раҳи ҳақ сина кушудан ҳадаф аст.
Ҳадаф он нест, ки ту қимати гавҳар дорӣ,
Ҳадафи умр бурун рафтани ту аз садаф аст.
Сози мо нест чу зу-зуи яке сўзанаке,
Сози мо бонги барозандаи табл асту даф аст.
Ҳастии мост ҳар он лаҳза, ки бо дил будем,
Боқии умр ҳама хобу хаёлу талаф аст.²⁸

Ғазали дигари шоир дар пайравӣ ё татаббӯи шеъри «Ватан сар мешавад аз гоҳвора, Зи шири поку аз пистони модар»-и устод Лоиқ Шералӣ гуфта шудааст. Барои шоир Ватан ҳастию нестӣ, марғу зиндагӣ, имону вичдон аст:

Тифлро новаки пистон Ватан аст,
Мардро қалъаи вичдон Ватан аст.
Ташнаро косаи обе дами марғ,
Гушнаро як лабаки нон Ватан аст.
Беватан бешарафу бе ном аст,
Ҳастиву давлати инсон Ватан аст.
Падару модари ту, додари ту,
Тифлаки ту ба дабистон Ватан аст.
Охирин нури чароғи ҳастӣ
Дар дилу ёди ғарибон Ватан аст.
Ғайрату зўру часорат, дили пур
Нур дар дидаву дар чон Ватан аст.
Дар Ватан беватанон бисёранд,

²⁸ Занғулаҳои фарёд. Саҳ. 13

Мардро домани имон Ватан аст.
Мурдаро зинда кунад ёди Ватан,
Чони чон дар тани инсон Ватан аст.²⁹

Мисраи “Дар Ватан беватанон бисёранд” байти машҳури шоир Мاستон Шералиро ба ёд меорад:

Беватан нест ғарибе, ки кунад ёди Ватан,
Дар Ватанбудаи бе ёди Ватан беватан аст.

Ғазалҳои меҳанпарастонаи Камол Насрулло бо масоили ҳудогоҳию хештаншиносӣ саҳт пайванд ва робитаи қавӣ дорад ва ҳар гоҳ, ки аз Ватан ёд мекунад, чашми андешаи ӯ ба сӯи таърихи пурифтихору сутурги гузашта дӯхта, барои дарки моҳияти ҳастӣ ва зисту зиндагии имрӯзиён ва иртиботи онон ба таърих, ба андӯхтаҳои бузурги ниёкон саъй намуда, он ҳама андӯхта ва дастовардхоро ба ҳайси машъали раҳнамо ва рамзи ибрату дарси зиндагӣ нишон додааст.

Шоир дар ғазалҳое, ки ба одамони наҷиби гузаштаву имрӯз мисли Мирзо Турсунзода, Аълоҳон Афсаҳзод, Бӯринисо Бердиева, Лоиқ Шералӣ ва дигарон, ҳамчунин ба шаҳрҳои қадимии тоҷикон-Панҷекат³⁰, Саразм, Кӯлоб, Истаравшан, Исфара ва ғайра бахшидааст, аз таърихи чандҳазорсола ва тамаддуни бузургу пурғановати он ёд кардааст.

Шоир дар ғазали “Наврӯз муборак бод!” аз гузаштаҳои дуру пурнуру сафои миллатамон ёд кардааст:

...Бо пайки аҳурой, бо шогуни зардуштӣ,
Озодагӣ кун эҷод, Наврӯз муборак бод!
Аз Хусраву аз Парвиз, аз Шопуру аз Фарҳод,
Аз Қоми Қам орад ёд, Наврӯз муборак бод!
Эй чони ҳазорон чон, эй ишқи ҳазорон ишқ,
Эй доди ҳазорон дод, Наврӯз муборак бод!

²⁹ Зангӯлаҳои фарёд. Саҳ. 203

³⁰ Мувофиқи луғатномаҳои муътабар (аз лумла, “Луғатномаи Деъхудо”) номи аслии ин шаҳр “Панъекат” аст, на “Панъакент”.

Гуфтори накӯ оред, кирдори накӯ оред,
Пиндори накӯ дар ёд, Наврӯз муборак бод!³¹

Дар ғазали “Зардушт” шоир аз ибтидои ибтидоиҳо, ки бонии ифтихору шодмонист, сухан оғоз кардааст:

Зардушт, ту ибтидои мо будӣ,
Аввалсухани расои мо будӣ.
Бо меҳру адолати аҳурой,
З-оғоз ту худ бақои мо будӣ.
Аз зулмати беситораи таърих,
Анвори раҳи расои мо будӣ.
Аз пушти садои ту бирафт олам,
Фаҳрем, ки ту садои мо будӣ...
Вақт аст, ки боз ой чун хуршед,
Зеро ки ту раҳнамои мо будӣ.³²

Камол Насрулло навиштааст: “Мо шоирони замони худ ҳастем, моро муҳаббати зотӣ ба Ватан, ба диёрамон зодаанд ва мо дар канори давлати озоду соҳибистиклоли худ ормонҳои миллӣ дар дил гоҳ-гоҳе шиор мезанем, гоҳ-гоҳ хитобаҳо менависем, сурудҳои қадамӣ мегӯем, аммо самимона”.³³

Аз навиштаҳои масарратбахшу синасӯзи Камол Насрулло (хусусан, китобҳои “Тоҷикистонро дигар қисмат макун”, “Фаросӯйи нигоҳ”, “Рӯ ба меҳроби Ватан”) бармеояд, ки дилаш молмоли сӯзу дард, мотаму исён ва орзуву армонҳои ширини миллӣ, ҳадаф ва нақшаҳои азими созандагӣю офарандагӣст ва ин ҳамаро замони озодию истиклоли миллӣ тақозо кардааст. Рӯзгори кунунӣ ва авзои воқеии Ватану миллат тақозо кардаанд, ки шоир аз воситаҳои пуртаъсири ташвиқу тарғиби ҳадафҳои миллӣ–шиору хитоба ва даъвати рӯёрӯ истифода кунад. Бояд бигӯем, ки ин даъвату хитобаҳо аз

³¹ Фаросӯйи нигоҳ. Саҳ. 42-43

³² Фаросӯйи нигоҳ. Саҳ. 140-141

³³ Камол Насрулло. Зи гулхан пираҳан бар хеш медӯз. Андешаҳо пиромуни ашъори устод Гулназар. Адабёт ва санъат. 16.09.2014

эхсосоти гарму самимӣ ва сидку поку рост молмомол аст ва табиист, ки ба дили хонандаву шунавандаи хештаншинос кора мекунаду таъсире мерасонад.

Чунончи, дар ғазали Иқболвори “Эй ҳамдиёр” (2001) мехонем:

Бояд, ки боз тоза ба по хезем!
Аз коми маргбори фано хезем!
Гирем дасти ҳамдигарамонро
Ҳамчун ҳисори меҳани мо хезем!
Ин хоки Ориёни чавонмард аст,
Бо он шукӯху шаъни расо хезем!
Дар хуни мо фурӯғи сиёвушҳост,
Ҳамчун умеди неки ниё хезем!
Рахши рамидаро ба чилав орем,
Бо шехани шеронаво хезем!
Бар лонаи симурғ паём орем,
Чун бози бозгашта раҳо созем!
Бар жарфнои захми тани меҳан,
Эй зоти Бӯалӣ, ба даво хезем!
Дар худ расему домани худ гирем,
Бояд ба номи некӯи Худо хезем!³⁴

Шоир дар ин қабил осор хатман ба рӯҳи поку муаззаму мукаррами бузургони илму адаб, фарҳанг, ба рӯҳи пурфутӯҳи Офаридгор мурочиат мекунад, то рӯҳу арвоҳи онон дар анҷоми ин корҳои бузург мадад ва шафоат кунанд. Бузургони адабу фарҳанги мо дар давраҳои муҳиму тақдирсозу эҳёгар барои халқу миллатамон аз осор ва ашъори оташбори даъвату хитоба истифода кардаанд ва Камол Насрулло ба хоҳири ноил шудани халқи азиз ба мақсаду ҳадафҳои ниҳой аз ашъори пурсӯзи даъвату хитобаю қадамӣ фаровон истифода кардааст, ки қобили тавачҷуҳ ва дархури хосу ом ва

³⁴ Фаросӯйи нигоҳ. Саҳ. 56

талаби замон аст. Камол Насрулло шоири ватансаро, ватансоз ва ободгари он аст.

1.4. Баррасии масъалаҳои ахлоқи маънавиёт

Дар эҷодиёти устод Камол Насрулло масоили ахлоқию маънавӣ бо зарурати замонию маконӣ ҷой дорад. Аз гузаштани рӯзгор ва умри инсонҳо бардоштҳои фалсафӣ ва маънавии шоир ангезаи андешаварӣ ва ибратангезию пандомӯзии ӯ гашта, дар сурати чомаҳо ба кулли инсонҳо арз шудааст:

Аз раҳи субҳ ин саҳар рақскунон сабо гузашт,
Зиндагиам дуруст буд ё ки ҳама хато гузашт.
То ки расад ба тирамаҳ меваи обдори ман,
Аз сари навбахори ман бин, ки чӣ обҳо гузашт.
Гиря ба ханда кардаам, ханда ба гиря, умри ман
Сурати гиряхандае рӯзу шаб аз қафо гузашт.
Кина зи дил зудудаам, байти вафо сурудаам,

Гарчи ҳаёти ман чу як дилбари бевафо гузашт.
Нақши нишот дошт ранг аз ҳаваси ниҳони ман,
Ранг чу мурғаке парид, нақша чу нақши по гузашт.
Аз таҳи пўст сар бурун карду шукуфту муғча баст,
Ишқи ниҳон чу гул зи тан сар заду бармало гузашт.
Сози дигар агарчи дошт, аз гули рози худ чӣ кошт?
Ин дили бенавои ман бо ҳама ҳамнаво гузашт.
Рехт чу чашмаи зулол аз дили поки худ Камол,
Ваҳ, ки чӣ селвораҳо рехт ба дўши мо, гузашт.³⁵

Дар ғазали боло шоир рақсунон гузаштани саборо ба гузарандагии умр ташбеҳ карда, аз худ суол мекунад, ки “оё зиндагии ман дуруст буд ва ё пуриштибоҳ?”. Ин суолест, ки ҳар инсонро гоҳу ногоҳ домангир аст. Гоҳе инсонҳои худҳо хатокор аз ин гуна суолҳо мегурезанд, чехраи манфии худро дар гиребони фиребу найрангу тақаллуб пинҳон мекунанд. Инсонҳои ростин ҳамеша аз хатоҳои хешу дигарон панд мегиранд ва мекӯшанд то дар зиндагии ояндашон иштибоҳ накунанд. Барои “дуруст гузаронидани зиндагӣ” ҳамеша талош мекунанд. Онҳо “ханда ба гиря мекунанду гиря ба ханда”, то зиндагияшон шабеҳи “гиряханда”-е паси сар шавад.

Як зумра инсонҳо аз паси корвони маънавияту инсонияти гузаштагони сутургу бузурганд, ки сарманшаву сарчашмаи амалкардҳои рӯзгорашон фармудаҳои Шайх Саъдист:

Тани одамӣ шариф аст ба чони одамият,
На ҳамин либоси зебост нишониодамият.
Агар одамӣ ба чашм асту даҳону гӯшу бинӣ,
Чи миёни нақши девору миёни одамият...

³⁵ Зангӯлаҳои фарёд. Саъ. 455

Чони онҳо нуронию раҳмонист. Дар дунё шабеҳи фариштаанд. Некбину неқпиндору неқандешанд. Ҳарчанд дунё ҳарфи ҷафо меғӯяд, эшон байти вафо месароянд:

Кина зи дил зудудаам, байти вафо сурудаам,

Гарчи ҳаёти ман чу як дилбари бевафо гузашт.

Дар байти дигаре аз ин ғазал тасвири зебою шоирона оварда шудааст:

Аз таҳи пӯст сар бурун карду шукуфту муғча баст,

Ишқи ниҳон чу гул зи тан сар заду бармало гузашт.

Калимаи “бармало”дар ин байт (ба маънии ошқор, аён) бомаврид истифода шудааст. Ва ишқро ба гул монанд кардан бо зикри “аз таҳи пӯст сар задану шукуфтану муғча бастани он” тасвири ҷаззоб ва дилангез аст.

Дар маҷмӯъ ин ғазал саропо шоирона ва зебо баён гардидааст ва дар мақтаби ғазал калимаи “Камол” ҳамчун таҳаллус истифода шудааст, ки дар дигар ғазалҳои шоир қариб ба ҷашм намехӯрад.

Устод Камол Насруллоҳ аз зумраи шоиронест, ки ба ягонагии Худо ва барҳақии дини мубини Ислом имону эътиқоди сутуданӣ дорад. Якчанд ғазалҳоро бо радифи “Ло Илоҳа иллоҳу”, “Бисмиллоҳ”, “Эй Худо”, “Худо” ва ғайра навиштааст, ки ҳам дорои шеърӣ ва воло ва ҳам оинаи имону бовари шоир ба Худои ягона аст.

Дар ғазали зерин шоир “калимаи шаҳодат”-ро ғайзу нусрати субҳгоҳӣ, сарпаноҳ дар рӯзи навмедӣ медонад. Авфи гуноҳояшро меҷурсад, илтиҷо мекунад, ки дар роҳҳои маҳфуфи торики зиндагӣ ҳамчун шабҷароғи раҳшон дилу дидаи шоирро барои рафтани ба сӯи ояндаи зебою нуронӣ раҳнамоӣ намояд. “Ло Илоҳа иллоҳу”-ро салоҳу силоҳи хеш, наҷот аз фалокатҳои шабҳои сиёҳ медонад:

Нусрати сабоҳи ман: ло Илоҳа иллоҳу!

Хонаи паноҳи ман: ло Илоҳа иллоҳу

Нест як каси бе чун зери гунбади гардун,

Бигзар аз гуноҳи ман: ло Илоҳа иллоҳу!

Бе ту рӯи рахшон чист? Рӯшании имон чист?
Шўъла зан ба роҳи ман: ло Илоҳа иллоҳу!
Ҳадяи Худовандӣ, офтоби хурсандӣ,
Дар дари сабоҳи ман: ло Илоҳа иллоҳу!
Аз ҳама фалокатҳо то фалак нигоҳам дошт,
Бар сарам кулоҳи ман: ло Илоҳа иллоҳу!
Аз хатар паноҳам ҳаст, хонаи салоҳам ҳаст,
То бувад силоҳи ман: ло Илоҳа иллоҳу!
Эй начоти қони ман, шўълаи ниҳони ман,
Дар шаби сиёҳи ман: ло Илоҳа иллоҳу!³⁶

Барои шоир ҳам мисли ҳамаи ҳама мусулмонони дунё “бисмиллоҳ” сароғози корҳо, мушқилкушою нури Худо, шабчароғи дилу гули қон, сипари тири бало ва саранҷом “маънии ҳастии мо” аст:

Субҳидам нури Худо бисмиллоҳ,
Дари аз банд раҳо бисмиллоҳ.
Бими торикӣ надорам ҳаргиз,
Шабчароғи дили мо бисмиллоҳ.
Он калиде, ки ҳама дарҳоро
Бикунад боз ба мо бисмиллоҳ.
Эй ту, раҳгум зада аз бедастӣ,
Даст деҳ, дасти раҳо бисмиллоҳ.
Ту чӣ медонӣ чиҳо дар дили мост?
Гули қон дар гили мо бисмиллоҳ.
Равнақи ҳар қадами шоҳу вазир,
Муждаи нони гадо бисмиллоҳ.
Хотири чамъи парешоншудагон,
Сипари тири бало бисмиллоҳ.

³⁶ Дар фурудгоњи як таманно. Саъ. 190

Ўст зангўлаи даргоҳи мурод,
Эй Худо, маънии мо бисмиллост.³⁷

Дар ғазали дигар ба фаношавии дунё ва абадӣ будани охират ишорат мекунад. Зиндагии ондунёиро зиндагӣ мешуморад ва дар ин дунё зистанро ҳамчун як имтиҳони Худо медонад:

Зиндагӣ он қост, ин чо як нишони зиндагист,
Зиндагӣ дар ин ҷаҳон як имтиҳони зиндагист.
Пешпой хӯрда бар санги дил афтодам басте,
Оре, ин санги фалахмон аз ниҳони зиндагист.
Солҳои ман маро бар сӯи пирӣ мекашанд,
Ҳасрато, ин гурги ҳастихӯр шубони зиндагист.
Аз ҳама хоҳе илоҷи бозрастан ҳаст, лек
Беамон хоҳе, ки медонам даҳони зиндагист.
Ҳамзабони сад забон метавон будан, вале
Он чи дандон бишканад охир, забони зиндагист.
Гушначашмони шикамсер бозистед, ҳой,
Серӣ ҷӯед аз қаноат, чунки нони зиндагист.
Охирин тири шумо оҳест бар сӯи фалак,
Қомати ҳамгаштаи пирӣ камони зиндагист.
Мурда-мурда зистам, то ки намирам, эй Худо,
Мурдани ман зистан баҳри равони зиндагист.
Зиндагиям баҳри он бошад, ки мирам сарбаланд,
Оре, оре, марги зебо ҳусну шони зиндагист.
Дар ҳаёли ишқ будам, ошиқи ман марг шуд,
Марг доруи ҳаёт асту амони зиндагист.³⁸

Дар бораи ногузирии марг ва ҷовидона набудани инсон ҳам дар ғазали дигар мегӯяд:

³⁷ Дар фурудгоњи як таманно. Саъ. 192

³⁸ Дар фурудгоҳи як таманно. Саҳ. 200

Рафтанд ёрон як ба як, як рӯз мо ҳам меравем,
Чархида бо чархофалак як рӯз мо ҳам меравем.
То дарки ҳастӣ мекунем, то тарки мастӣ мекунем,
Худ беҳабар, худ бедарак, як рӯз мо ҳам меравем.
Як умр мо ғам хӯрдаем, оё ки ғам кам хӯрдаем?
Аз ин ғамон бар он ғамак як рӯз мо ҳам меравем.
Бурдем мо, бурдандамон...Охир кӣ бурд? Охир кӣ монд?
Бо барбариву барбарак як рӯз мо ҳам меравем.
Дар партави ишқу ҳавас дар осмон пар мезанем,
Парво нақун, бо парпарак як рӯз мо ҳам меравем.
Дар пардаҳо парпарзанон парҳои мо шуд пар-парӣ,
Бе болу пар аз ин парак як рӯз мо ҳам меравем.
Толеи моро кӣ навишт? Оё кӣ кишт, оё кӣ хишт?
К-аз кишти сахро чун сарак як рӯз мо ҳам меравем.
Шафқат надорад зиндагӣ, эй дӯст, эй ёри шафқ,
Сад шавқ дар дил чун шафақ як рӯз мо ҳам меравем.
Ҳаққо, ҳақиқат чустваем, чун хӯшаи ҳақ рустваем,
Бо ҳақгузориҳо ба ҳақ як рӯз мо ҳам меравем.³⁹

Як ғазали дигари шоирро метавон идомаи ин ғазал шуморид:

Эй хуфта, бихез, хушёрон рафтанд,
Эй ҳалқаталаб, ҳалқагузoron рафтанд.
Онон, ки шукуфта мисли гулҳо буданд,
Хушкида чу барги шохсорон рафтанд.
Эй беҳабар, аз табор мондӣ танҳо,
Ту дар ғами хешиву таборон рафтанд.
Онон, ки мазори орзуҳо буданд,
Тақдир бубин, ки бар мазорон рафтанд.

³⁹ Зангӯлаъои фарёд. Саҳ.27

Бингар, ки чӣ ошёнаҳо карда баланд,
Бар пастии хок зор-зорон рафтанд.
Як умр, ки коми хештан меҷустанд,
Ноком ба коми мӯру морон рафтанд.
Хуш бош, ки ганчу симу зар чизе нест,
Ночиз шуданду чиздорон рафтанд.
Онон, ки ғурури ошкоро буданд,
Пинҳон ба кафан ба ошкорон рафтанд.
Онон, ки сафар ба рӯзи хуш мекарданд,
Ночор ба зери барфу борон рафтанд.
Рав бар сари гӯрашон, бипурс оҳиста,
К-аз чист, ки ҷумла даврдорон рафтанд.
Девори канори хонаҳо карда баланд,
Афсӯс, ки худ ба беканорон рафтанд.⁴⁰

Шоир гоҳе аз беҳудиҳо ба сӯи асли худ майл кардааст, ба Худо рӯй овардааст, то ба худаш бирасонад:

Баъд аз ин худро ба ҳукмат месупорам, эй Худо!
Баъд аз ин коре дигар бо худ надорам, эй Худо!
Ҳар кучо хоҳӣ маро бар, ҳар кучо хоҳӣ расон,
Пой бе ҳукми ту дигар кай гузорам, эй Худо!
Доманеро гар бидорам, эй Худо, амри ту бод,
То ки аз густурда домони ту дорам, эй Худо!
Дасти ман гар сӯи дасте рафт, бе дастат мабод,
Дар бари ёре, ки бошам, бо ту ёрам, эй Худо!...⁴¹

Дар ғазалҳои шоир нуктаҳои ҳикамиву пандуандарзӣ низ баён шудаанд. Дар ғазали зерин яке аз хислатҳои неки инсонӣ-бахшандагӣ, яъне

⁴⁰ Зангӯлаҳои фарёд. Саҳ.451

⁴¹ Зангӯлаҳои фарёд. Саҳ.134

авф талқин шудааст. Ба андешаи шоир ҳар кӣ бахшанда шуд ва аз гуноҳи як бародар, як дӯст, як инсон гузашт, умед меравад, ки Худованд гунаҳҳои ӯро бубахшад. Ва ҳар кӣ аз худ рафт, беҳуд шуд, аз доираи муайяни инсониву одамият бурун шуд, аз замини хоксорӣ ба осмони такаббур парвоз кард, муҳол аст, ки дигар ба худ биёяд ва худашрову Худояшро дарёбад. Агар фарде аз меҳан рафтааст, имкон дорад то дубора ба Ватан баргардад, аммо касе, ки аз худ рафта, Худо медонад, ки ба худ меояд ё на. Ҳамчунин, дар байтҳои баъдии ғазал ишора ба бахшандагӣ ва авфи ҳазрати Муҳаммад кардааст. Аз Инҷил, ки китоб муқаддаси насронӣ аст, иқтибос меорад, ки бо душманат ҳам хушмуомила ва нақӯрафтор бош, то ҳадде ки агар куртаатро гирифт, ҳамчунин барояш чомаву кафши поятро бубахш, агар бар рӯи ростат зад, рӯи чаптро ҳам барои задан бидор. Ин ҷо аз худгузаштагӣ ба дараҷаи муболиғавӣ расидааст:

Бубахшед, эй азизон, то Худо бахшад шуморо ҳам,
Зи худ рафта кучо ёбад худашрову Худоро ҳам.
Зи меҳанрафта боз ояд, зи худрафта Худо донад,
Ки бо худ бурдааст ӯ меҳру ихлосу сафоро ҳам.
Навӣ оред, аммо нест бод ин гуна навсозӣ,
Ки бурд аз хони мардум ғайзу аз дилҳо наворо ҳам.
Бубахшед, эй азизон, душманони ҷонии худро,
Ки довар ҳасту медонад дили шоҳу гадоро ҳам.
Муҳаммад қотили ёрони худро оқибат бахшид,
Ки медонист рози пардаи байтулбақоро ҳам.
Дар Инҷил гуфтаанд ин пандро: Бо душманат хуш бош,
Бидораш дӯст, хоҳаш бахту иқболу сафоро ҳам.
Агар ӯ зад ба рӯи ростат, ҳам рӯи чапро дор,
Бигирад куртаатро, чомаро дех, кафши поро ҳам.
Бубахшоед, бахшидан камоли некмардиҳост,
Ки ҷуз бахшиш набошад ибтидову интиҳоро ҳам.

Даме ки даст бар рӯ бурда омин мекуни, эй дӯст,

Ба лаб овар чу гул аз боғи қонат ин дуоро ҳам:

Ғазал бо “дуои нек” хотима меёбад:

Худоё, дар паноҳи лутфу эҳсонат ниғаҳ дорӣ,

Ҳама бечораву афтодаву бекӯю моро ҳам.⁴²

Дар ғазали дигар шоир моро ба “хестан” ташвиқ мекунад. Аз бознишастагӣ, ақибуфтодагӣ, тамбалӣ, нотавонии ҳамватанон огоҳ асту барои аз банди коҳилию коргурезӣ раҳой ёфтани халқ раҳнамоӣ мекунад. Шоир мегӯяд, ки ҳар субҳро мо сафоӣ дигар, сафедию барору баҳори нав бишносем, барои ҳадафҳои пешинаву нави худ талош намоем. Барои рафъи мурдагии рӯҳ ва ба парвоз овардани боли шикастаи парандаи дил бо “ишқи созанда” биомезем, бо ин ишқ нафас бигирем, зиндагӣ кунем, то шишаи қонамон “ҷилои файз” ёбад. Зиндагиро бояд воқеан зиндагӣ накунем, фақат гузаронидани зиндагӣ “аз родмардӣ нест”. Агар мо афтодем, бояд барои ба пеши пой қонана уфтодан бихезем. Агар субҳ аз дари хонамон бурун мешавем, софию покии чашми тифлери оинаи рӯзи худ кунем ва ёди гузаштагони некро чароғи раҳнамоӣ рӯзу рӯзгорамон гардонем.

Ҳарфҳои ин ғазалвора панди рӯзгор аст, ҳарфи зиндагонӣ ба гӯши қони мост:

Коҳилиро ҳамчу банд аз худ раҳо кун, хез!

Субҳро ойинаи рӯйи сафо кун, хез!

То ки ёбад шишаи қонат ҷилои файз,

Ишкро ойинаи ойинаҳо кун, хез!

Ҳар рағи қони ту тори шодмонихост,

Рӯзи навро дар вучуди худ наво кун, хез!

Зистан нозиста аз родмардӣ нест,

Пайки мурғи субҳро бонги даро кун, хез!

Хез, то афғӣ ба пеши пойи қонана,

⁴² Дар фурудгоҳи як таманно. Саҳ.140

Хешро бо набзи чони худ садо кун, хез!
Чашми тифлери сахар ойинаи худ соз,
Ёди некери чароғи раҳнамо кун, хез!
Ҳурмати мӯйи сафеде шамъи роҳат бод,
Барги сабзеро кафи дасти дуо кун, хез!⁴³

Дар навиштаи дигари шоир, ки идомаи мантиқии ғазали болост, “андешаро садо кардан” ба маънии андешидан аз дирӯзу имрӯз ба хотири фардо тарғиб шудааст, ки ин “андешидан” ҳамеша муқобил ба “манқурт будан” аст. (Образи “манқурт”-ро нависандаи бузурги қирғиз Чингиз Айтматов аввалин бор дар романи “Дуроҳаи бӯронӣ”-яш офаридааст.) Ин чо ҳам раҳнамоии одамон ба сӯи инсоният ва асли худ аст. Тарғиби пок будан, пок зистан, софу содаю самимию заминӣ будан аст. Андешаи тараҳҳум бар бечорагон, фано ва бақо, некӣ намуданро дар дунёи тӯфонамвоҷ маслиҳат медиҳад:

Бо субҳ ҳамнаво хез, андешаро садо кун,
Бар рӯзи нав расидӣ, сад шукр аз Худо кун.
Бар дӯши ҳастии худ чун офтоб бархез,
Аз меҳр синаатро ойинаи сафо кун.
Аз чашми мӯсафедон ҳар субҳидам дуо гир,
Умеди тифлакери ҳар рӯз раҳнамо кун.
Рӯшан бикун ту худро аз рӯйи ёри хушгил,
Аз чехраҳо сафо чӯ, нури раҳи Худо кун.
Хоҳӣ расӣ ба чое, аз банди ҳирс во шав,
Худро аз ин асорат, аз ин бало раҳо кун.
Қаззоб менамояд ҳар нозанин ба чашмат,
Аз чайби хештан гир, андешаи ҷазо кун.
По бар сари заифон бигзоштан зафар нест,
Эй мард, қаҳри худро мардона зери по кун.

⁴³ Дар фурудгоҳи як таманно. Саҳ.63

Ҳар рӯзи ҳастии мо як зина нардбонест,
Оё кучо расидӣ, андешаи бақо кун.
Амвочи зиндагиро тўфони растахезест,
Дар заврақи накӯй ин баҳрро шино кун.
Ҳаққо, ки зиндагонӣ майдони бурдборист,
Худро чу қалъаи ишқ аз сабри худ бино кун.
Оё чӣ чамъ кардӣ як умр дар дили худ?
Гар кина, рӯ зи мо бар, гар меҳр, рӯ ба мо кун.⁴⁴

БОБИ II. ҲУНАРИ ШОИР ДАР ОФАРИДАНИ ҒАЗАЛҲО

Ҳунари шоирии шоирон пеш аз ҳама дар истифодаи дурусту бомаврид ва ғайриҷашмдошти санъатҳои лафзӣю маънавии шеърӣ, пирояи бадеӣ ва зебоии суҳан, ҳарфи тоза доштани шеър ва ғайра аст, ки дар навбати худ дараҷаи шоирӣ ва ҷойгоҳи шоирро муайян менамояд.

Мувофиқи гуфтаи адабиётшиносон аввалин бор Шайхурраис Абӯалӣ ибни Сино санъатҳоро ба лафзӣю маънавӣ ҷудо кардааст. Санъатҳо ба ҳамдигар таъсир мекунамд. Ҳарчанд ки саноеи лафзӣю зебоии лафз ва саноеи маънавӣ мучиби ҳусни маънӣ мегарданд, мумкин аст, ки маънӣ бо таъсири ҳусни лафз некӯтар ва дилчасптар шавад ва дар навбати худ шакл бо таъсири ҳусни маънӣ то ҳадде зебоӣ, раъноӣ касб кунад. Аз ин рӯ мегӯянд, ки

⁴⁴ Зангӯлаҳои фарёд. Саъ.194

мундарича шаклро таъйин мекунад ва дар навбати худ шакл низ ба мундарича таъсир накарда наместонад.

Саноеи маъмули маънавӣ инҳоянд: ташбеҳ, истиора, муболиға, тавсиф, гардиш, нидо, киноя, талмех, ташхис, ирсоли масал, тазмин, таҷнис, ихом ва ғайра.

Санъатҳои машҳури лафзӣ инҳоянд: иштиқоқ, тарсеъ, илтизом, муламмаъ, табдил, титол, мувашшаҳ, акс, муламмаъ, акс ва ғайра.

“Шамси Қайси Розӣ шеъреро, ки бо такаллуф, яъне бо санъатҳои лафзӣ гуфта шудааст, мутакаллиф⁴⁵ меномад ва шеъреро, ки ба таври сода, мавзун, дар камоли софӣ ва бо калимаҳои маънус гуфта шуда бошад, матбуъ, яъне писандида меномад.

Шамси Қайси Розӣ дар “Ал-муъҷам” мегӯяд:

“Оммаи мардум мепиндоранд, ки шеъри мутакаллиф мутлақо он аст, ки бар вазни мушқил ва азоҳифи гарон гуфта бошад ё калимоти он ба зӯр ба ҳам баста шудааст ва маонии он ба душворӣ фароҳам мегардад. Ин гумон хатост, аз баҳри он ки ҷумла санъатҳои шеърӣ ва навовардаҳои назм, ки дар фаслҳои гузашта баршумердем ва он мустаҳсаноти санъат ҳисоб кардем, аз ҳамин қабил мутакаллифоти ашъор аст, ки ҷуз ба амаони назар (диққати назар) ва идмони фикр мисли он даст надихад ва монанди он муяссар нашавад. Аммо агар шоире илтизом кунад, ки чанд маънии гуногунро дар шеъри андак биёрад ва чанд исми мутағоирро шуморад ва ё хоҳад барои мулзам кардани ягон муддаӣ шеъри ғариб ва назми мушқиле имтиҳони табъ намуда, дар зимни он ҳамчун санъати қалб ва тасҳифро истеъмол кунад, хуруфи атал (бенукта) ва манкутро лозим дорад, ин кор албатта аз навъи таассуф холи бошад.”⁴⁶

Яке аз қавонини балоғату салосати ҳар шеър истифодаи санъатҳои шеърист, ки шеърро зевобу ҷаззобу лаззатбахш мегардонад. Аз

⁴⁵ Мутакаллиф-шеъри сохта, ғайритабиӣ ва душворфаҳм

⁴⁶ Т.Зеҳнӣ. Санъати сухан. Саҳ.172-173

пуркорбурдатарин санъатҳои шеърӣ санъати маънавии ташбеҳ аст, ки дар луғат ба маъноӣ “шабеҳ ё монанд кардани касе ба чизе, ё чизе ба касе аст.”⁴⁷

Дар ғазалҳои Камол Насрулло ташбеҳ, ки чандин навъҳо(беш аз нӯҳ навъ)-ро дорост, ба таври вофир ба кор рафтааст.

Дар байтҳои зер навъи содаи ташбеҳ дида мешавад, ки дар ин навъи ташбеҳ ташбеҳшаванда, ташбеҳкунанда ва адоти ташбеҳ (чун, чу, мисл, монанди, ҳамчун, чунон ки, гӯё, гӯиё, гӯӣ, пиндорӣ, феъли монадан, шабоҳат доштан, гуфтӣ, моно, ва пасояндҳои –осо, -сон, -ваш, -вор, -барин ва ғайра) истифода мешаванд:

Зистам *монанди гул* бо ҷисму бо ҷони ҳалол,
Ё чу нахле дар канори ҷўйборони ҳалол.⁴⁸

Маро ҷудо зи ту ҷӣ кас тавонад кард,
Ки бо ту *мисли об дар ҳаво* ҳастам.⁴⁹

Як шукуфтан *чун дарахти себ* бахшо дар баҳор,
Ҳусни як зардолуеро дар ҳазонам ҳадя кун.⁵⁰

Шукри Ҳақ кун аз қаноат чунки он
Бар ҳама *чун пораи нон* мерасад.⁵¹

Ман ба сӯи ту равонам *чу ниғаҳ беовоз*,
Тоби сад бӯса бувад бо ману шӯри сад роз.⁵²

⁴⁷ Т.Зеҳнӣ. Санъати сухан. Саҳ. 42

⁴⁸ Дар фурудгоҳи як таманно. Саҳ. 124

⁴⁹ Дар фурудгоҳи як таманно. Саҳ. 67

⁵⁰ Дар фурудгоҳи як таманно. Саҳ. 75

⁵¹ Дар фурудгоҳи як таманно. Саҳ. 76

⁵² Дар фурудгоҳи як таманно. Саҳ. 107

Дар мисоли аввал шоир умри гузаштаашро ба зиндагии гул шабех кардааст, яъне як зиндагии озодона, зебову поку мубарро доштааст, ки боиси ифтихораш аст ва ба хотири ибрату омӯзиши хонандааш баён намудааст.

Дар мисоли дуввум ҳам санъати ташбех ва ҳам санъати муболиға дида мешавад. Ин чо мисли обу ҳаво, ширу шакар бо ҳам якҷоя ва чудонашавада будани ошиқу маъшуқа зикр шудааст. Шоир мегӯяд, ки ҳеч касе нест, ки битавонад маро аз ту чудо кунам, зеро қони ману ту бо ҳам “омехтааст”, ки муболиғаи зебою самимӣ аст.

Дар мисоли дигар таззоди шукуфтан ва хазон шудан аст. Шоир бо истифодаи санъати ташбех аз ёраш “як шукуфтан чун дарахти себ”-ро дар баҳорон ва зебоии баргрезии зардолуро дар пойиз мехоҳад. Дар ин байт тасвири ду ҳолат, ду манзара, ду лаҳза шоирона ва зебост.

Дар байти баъдӣ ҳарфи пандомези шоир дар бораи қаноат ва қаноатмандӣ аст. Дар тасвири шоир қаноат нонест, ки ҳеч гоҳ тамом намешавад ва агар тақсим кунанд, ба ҳама мардуми рӯи олам мерасад. Панди шоир дар ин байт ба ҳадисҳои паёмбари Ислом-Муҳаммад Мустафо (с) дар мавриди қаноат ишора мекунад.

Дар мисоли охир ба сӯи ёр рафтан ба нигоҳи беҳарфу ҳиҷоӣ ошиқ ба маъшуқаш монанд шудааст, ки ин мушоҳидаи шоиронаи шоир аст.

Дар мисраи дигар “тоби сад бўсаю шӯри сад роз” доштани ошиқ санъати муболиға аст. Дар як байт истифодаи ду ва ё якчанд санъати шеърӣ аз маҳорату қудрати шоирии гӯянда дарак медихад.

Гоҳе ташбех бе иштироки адоти ташбех (ёридиҳандаи ташбех) ташкил меёбад ва беҳтарину барҷастатарин ташбех ҳамон ташбех аст, ки онро дар адабиётшиносӣ ташбеҳи пӯшида меноманд. Дар ғазалҳои шоир ин намуди ташбех ҳам ба фаровонӣ корбурд доранд:

То кунам обод боз лонаи вайронаро,

*Меҳри Ватан бол шуд, мурғи парафшон расид.*⁵³

*Дар ин дасте, ки нахли орзуҳост,
Ҳазорон меваи ноканда дорам.*⁵⁴

*Роҳ дарозу тирашаб, ханда чароғи роҳи кист?
Чашмаи кўху чашми ман чилвағаҳи нигоҳи кист?*

Дар намунаи аввал калимаҳои лона, мурғ, бол, парафшон, обод, вайрон ба ҳамдигар иртиботи бевосита дошта, бори таносуби маъноии байтро кашидаанд. Калимаҳои “обод” ва “вайрона” ба ҳамдигар муқобил гузошта шуда, санъати тазод ва муқобаларо ташкил кардаанд.

Барои обод сохтани “лонаи вайрона”-як гӯшаи Ватани маҳбуб меҳру дӯстдории Ватан ҳамчун бол гардидааст, то ки шоир боз аз пайи созандагӣ бошад. Бол шудани меҳри Ватан, ки бе воситаи пайвандаки “чун” ё “ҳамчун” сурат гирифтааст, санъати ташбеҳи пӯшида аст.

Яке аз санъатҳои дигари шеърӣ санъати суолу ҷавоб аст, ки дар ғазалҳои Камол Насрулло низ мисолҳои фаровон дорад:

Он чист, ки марзи фаҳру шон аст?-Ватан!
Имону амони мо дар он аст?-Ватан!
Он чист, ки бе вай ҳама чизи олам,
Бе ҳусну таровату равон аст?-Ватан!
Он чист ба ҳаҷр зинда дорад ёдаш,
Чун шаҳд ҳамеша дар забон аст?-Ватан!
Аз подшаҳӣ ба мулки ғурбат болост,
Хокаш зи ҳама ганҷ гарон аст?-Ватан!
Он чист, ки маъноии тамоми ҳастӣ
Дар маънии поки он ниҳон аст?-Ватан!

⁵³ Дар фурудгоҳи як таманно. Саҳ. 69

⁵⁴ Дар фурудгоҳи як таманно. Саҳ. 130

Сарбайти суруди безаволи ҳастист,
Сарманшаи ишқи ҷовидон аст?-Ватан!
Ҳам қимату ҳам ҳиммату ҳам ҳикмати ту,
Дар ваҳдати ҷони ӯ ниҳон аст?-Ватан!
Он чист, ба ҳеч қиммате нафрӯшанд?
Он чист, ки дар баҳои ҷон аст?-Ватан!⁵⁵

Зоҳиран, дар шеъри Камол Насрулло суол зиёд аст. Дар ин маврид шоир гуфтааст: “Шеър гуфтугӯест бо худ. Ин суолҳоро ман ба худ додаам. Ва медонам, ки посухи онҳоро бояд худ ёбам. Агар дурусттар тавачҷух кунем, ин саволҳо дар худ посух ҳам доранд. Бояд зиндагии ман посухи суоле бошад, ки чаро зистаам? Чаро инсон бо гиря ба дунё меояд, на бо ханда? Шеър гуфтан ҷавоби ин суолро додан аст.”⁵⁶ Бадеҳист, ки ин гуфта ба санъатҳои таҷоҳули ориф, суолу ҷавоб, таачҷуб, ручуъ, гардиш, ручуи лирикӣ ва нидо иртибот дорад. Шоир ин санъатҳои шеърро дӯст медорад ва талаби завқу хости дил ва маҳсули андешаашро тавассути ин санъатҳо дар шеър мегунҷонад.

Пайравӣ ё татаббӯъ дар адабиёти форсии тоҷикӣ собиқаи зиёд дорад. Дар эҷодиёти устод Камол Насрулло низ ғазалвораҳои зиёде ба ҷашм мерасад, ки дар пайравии шоирони тавоноӣ классик ва муосир гуфта шудааст. Аз ҷумла, дар пайравии устоди равоншод Лоиқ Шералӣ, ки ба устод Камол Насрулло ҳам ҳаққи устодӣ ва ҳам ҳаққи бародарӣ доранд, шеърҳои зиёде дар қолибҳои гуногуни шеърӣ навиштаанд, ки ғазал аз ин шумор истисно нест. Масалан,

Ғазал аз устод Лоиқ Шералӣ:

Ба дил сад достон мемирам охир,
Чу гул дар бӯстон мемирам охир.
Зи мақри душманон боке надорам,

⁵⁵ Зангӯлаҳои фарёд. Саҳ. 7

⁵⁶ Дар фурудгоҳи як таманно. Мусоҳибае ба ҷои пешгуфтор. Сӯҳбатнигор Азизи Азиз. Саҳ. 6

Зи қасди дӯстон мемирам охир.
Ман аз дасти замон ҳаргиз намирам,
Ки аз дасти занон мемирам охир.
Фалак бар дӯши ман борест сангин,
Таҳи бори гарон мемирам охир.
Ҷаҳон бо дарди ман коре надорад,
Ман аз дарди ҷаҳон мемирам охир.
Агар дар шеър фарзанди замонам,
Ба лаб шеъри замон мемирам охир.
Ҷавонмаргӣ фақат марги ҷавон нест,
Ба сад пирӣ ҷавон мемирам охир.⁵⁷

Ғазали устод Камол Насрулло:

Ҳақиқат дар забон мемирам охир,
Муҳаббат дар равон мемирам охир.
Мабодо ошкоро рози мардон,
Ба дил дарди ниҳон мемирам охир.
Сарамро ҳам наёрам пеши номард,
Сарафрози ҷаҳон мемирам охир.
Гуноҳамро Худо медонаду ман,
Тазарро дар забон мемирам охир.
Падар парвард бо нони ҳалолам,
Ҷуин будам, ҷунон мемирам охир.
Ҳаётам бе зиёну пурзиё буд,
Зи ёнат бе зиён мемирам охир.
Намемирам ба мурдан, чунки умре,
Ба ҷонон, дода ҷон мемирам охир.⁵⁸

⁵⁷ Лоиқ Шералӣ. Куллиёт. Саҳ. 750

Ғазали дувум, ки моли устод Камол аст, ҳам дар радиф (“мемирам охир”) ва ҳам дар қофия (забон, нишон, равон...) пайравӣ ба ғазали устод Лоиқ аст. Ҳарду ғазал ҳам оҳанги иҷтимоӣ доранд, аммо бо он ки дар шакл ба ҳамдигар шабеҳанд, дар маънӣ гуногун буда, аз вежагиҳои услубии шоирон бархӯрдоранд. Бо он ки устод Камол Насрулло дар пайравӣ ба ғазали устод Лоиқ шеъри худро гуфтааст, аммо дар гузиниши вожаҳо, расонидани маънӣ, истифодаи санъатҳои шеърӣ сабки худро доранд ва инро дар муқоисаи ду байти аввали ғазалҳо бармало мебинем.

Ҳусни таҳаллус, ки дар ғазалҳои адабиёти классикии мо аз лузумиятҳои жанри ғазал буд, дар адабиёти шеъри муосири мо кам истифода мегардад. Дар ғазалиёти устод Камол Насрулло ҳам бисёр ангуштшумор аст:

Баъд аз ин дигар намеояд Камол,
Рафт аз ин боғ охири кабки ҳилол.⁵⁹

Эй Камол, аз сари мо ҳарчи гузашт,
Асари мост, на асрори Худо.⁶⁰

Дар ғазали дигар санъати тақрир ба назар мерасад:

Рехтем аз сари кӯҳу талу долон,
Ману борон, ману борон, ману борон.
Ҳарду аз кӯча давидем дилафшон,
Ману борон, ману борон, ману борон.
Шодиву шавқи висолу лаби хандон,
Ману борон, ману борон, ману борон.
Зада ангушт ба тирезаи чонон,

⁵⁸ Зангӯлаҳои фарёд. Саҳ. 394

⁵⁹ Зангӯлаҳои фарёд. Саҳ. 297

⁶⁰ Зангӯлаҳои фарёд. Саҳ. 312

Ману борон, ману борон, ману борон.
Ҳарду гуфтем ғазалҳои фаровон,
Ману борон, ману борон, ману борон.
Дар нашуд боз, бигаштем пушаймон,
Ману борон, ману борон, ману борон.
Гиря кардем ба сахрову биёбон,
Ману борон, ману борон, ману борон.
Об гаштему гулу сабзаву борон,
Ману борон, ману борон, ману борон.⁶¹

Дар ғазали боло таркиби “ману борон” гаштаю баргашта такрору таъкид шудааст, ки муассирӣ, ҳаззобӣ ва таъсири тасвириро дучанд намудааст. Шоир худро бо борон омехтааст, дар борон зиндагии худро мебинад. Дӯсту ҳамдилу ҳамроҳу ҳамдарди ӯ борон аст... Ҳамроҳи борон аз боз нагаштани дари ҷонон танҳоиву андӯхро таҷриба кардааст. Бо борон ғазалҳои фаровон гуфтаасту бо борон ба рӯи сахрову биёбон гиря кардааст, то ҳадде ки об гаштаасту ба замин рехта, “гулу сабзаву райҳон” шудааст:

Гиря кардем ба сахрову биёбон,
Ману борон, ману борон, ману борон.
Об гаштему гулу сабзаву борон,
Ману борон, ману борон, ману борон.

Ҳамчунин, пайравии маънавии Камол Насрулло ба устод Лоиқ Шералӣ дар ғазали дигаре ба чашм мерасад:

Шукр мегӯям, ки номе доштам,
Байни мардум эҳтироме доштам.
Дар дилам як ишқи чун хуршед гарм,
Дар қафам саршор ҷома доштам.
Ман ҳаёте бо саломат бурдаам,
Чунки тӯмори саломе доштам.

⁶¹ Дар фурудгоҳи як таманно. Саҳ. 113

Аз худам боло нарафтам ҳеч гаҳ,
Бар сар аз андеша боме доштам.
Даст додам, дастҳо бигрифтаам,
Бо муҳаббат дасткомӣ доштам.
Як тихидасте набудам дар ҷаҳон,
Нома аз номе ба номе доштам.
Тезгоме будаам, аммо ба зимн,
Изтиробамро зимоме доштам.
Гарчи будам бо мақомоти баланд,
Байни халқи худ мақоме доштам.
Аз пайи озодамардон рафтаам,
Аз каломи ҳақ паёме доштам...⁶²

Ғазали боло “Фахрия”-и устод Лоикро ба хотир меорад:

Асли ман шеърӯ ғазалҳои мананд,
На ҳамин шӯро мағалҳои мананд.
Ман агар риндию мастӣ кардаам,
Хотири инсонпарастӣ кардаам.
Ман агар девонагиҳо доштам,
Яъне бори дарди дунё доштам.
Дар ҷаҳон бо ҷумла бурду бохтам,
Ман ҷаҳони хешро ҳам сохтам...⁶³

Ҳунари шоирии Камол Насрулло доманфарох ва густурда аст ва ин чашмандози иҷмолии мо ба дар ин маврид қонеъкунанда нест. Дар оянда боз бештар ва васеътар ҳунари шоирӣ дар офаридани ғазалиёт ва, умуман, эҷодиёти устод Камол Насрулло ро мавриди пажӯҳиши худ қарор медиҳем.

⁶² Зангӯлаҳои фарёд. Саҳ. 393

⁶³ Лоиқ Шералӣ. Куллиёт. Саҳ. 207-208

ХУЛОСА

Бидуни шак, Камол Насрулло аз зумраи шуарои навгарои шеъри муосири тоҷик аст, ки бо симои хоси худ ба адабиёти мо ворид шудааст ва дар ҳавзаи тафаккуру шеваи баён, мӯхтаво ва тасвиру таркибҳо вижагиҳои тоза аз ҳунари худ падида овардааст.

Шоир ҳамеша бо диду баён, андешаву тасвир ва забону ифодаи махсус имтиёз дорад. Тасвирҳои нотакрору ғайримунтазира, ҳисомезӣ, талмеҳу ихом, рамзу самбул шеъри Камол Насрулло дар пайвастагӣ бо диди хос ва андешаи фардӣ аз ашъори ҳамзабонон тафовут бахшидааст.

Агар суҳан аз шакли шеър равад, зикри ин нуқта воҷиб аст, ки шоир анвои ҷадид ва қадимро тақрибан баробар ба кор бурдааст. Яъне, барои ӯ қолаб худ ба худ муҳим нест. Ӯ пеши худ вазифа нагузоштааст, ки танҳо шеъри нав гӯяд ё фақат шеъри суннатӣ. Барои шоир қаволаби шеър дар баробари мӯхтавои он моҳият дорад ва муҳим таносубу мовофиқати онҳост.

Камол Насрулло шоири навчӯ аст ва равишҳои тозае шеърро бо бардошти эҷодкорона аз ниёкону муосирон ба қор мегирад. Ӯ дар шеър чехраи мушаххас, тариқи гуфтор ва чашмандози худро дорад. Аз пушти шеъри ӯ марде қавирӯху мубориз, пуршӯру бовиқор ғолибан бо нигоҳе мутақаббиро ва тамасхуромез ба ин ҷаҳон ва қачравии он менигарад ва ин як навъ ниқобест, ки дар паси он хузну андӯх ва танҳои тазйиқбахши шоири ошиқпешаву саргардон пинҳон мемонад. Дар ашъори марҳилаи охир бо он ки заминаи тасвир Тоҷикистон аст, андешаҳои адиб музофотӣ нестанд. Ӯ ба ҷаҳону ҷаҳониён, халқу кишвари худ бо чашмандози густурдатаре менигарад.

Дар заминаи мавзӯ низ таҳаввулоти ҷиддӣ ба назар мерасад. Масалан, муҳаббати як фарди рустой тобишҳои гуногуни маънаӣ гирифта, домани андешаҳои шоирро то дарки ғалсафаи интизории ҷовидонаи ишқ, рамзу рози ҳастиву нестӣ, марғу зиндагӣ, муҳаббату нафрат, асрори нуру зулмат ва субҳу шом мекашад.

Шоир ҷону дилу рӯзу рӯзгори худро барои шеър бахшидааст. Ҳама бурду боҳти ӯ, марғу зиндагии ӯ барои шеър аст:

Намози ман ҳамин шеър аст, ниёзи ман ҳамин шеър аст,
Ба номи неку покат ҷонамози ман ҳамин шеър аст.
Ба сӯят мебарад ҳар сатр ҳамчун нардбон боло,
Худовандо, ба сӯйи ту фарози ман ҳамин шеър аст.
Набурдам ҳеч гаҳ дасти тамаъ бар остони ту,
Ба сӯят панҷаи дасти дарози ман ҳамин шеър аст.
Намозамро пазир аз ман, Худовандо, ба сад нуқсон,
Ниёишҳои ҷони пурғудози ман ҳамин шеър аст.
Агар парвозҳо кардам фарози гунбади нилӣ,
Мисоли бози оламгир, бози ман ҳамин шеър аст.
Агар дил созгор омад, ки дилҳоро ба соз орам,
Тамоми созу барг, оҳанги сози ман ҳамин шеър аст.

Маозаллах, ки ман дур аз ту бошам лаҳзае, аммо
Замину осмони ман, маози ман ҳамин шеър аст.
Бимонад дар сухан, чун реша дар хок орзуи мо,
Давоми умри баъд аз инқирози ман ҳамин шеър аст.⁶⁴

Дар ғазали болои шоир шеър ҳамчун намозу ниёз, чонамозу ба Худо
дасти фароз, дуову дархост, паноҳгоҳу дарду дармони як эҷодкори асил васф
шудааст.

Камол Насрулло на танҳо гӯяндаи дардҳои замону шоири мазмунсаро,
шоири андешаҳои иҷтимоию сиёсию фалсафӣ, шоири воқеанавис, баёнгари
воқеа ва саргузаштҳои қаҳрамонӣ, дostonӣ, балки шоири ошиқ, шоири
минбар, шоири хитоба, шоири тасвиргаро ва таҷассумгари андешаҳои болиғу
поку тозаи иҷтимоию фалсафӣю ахлоқию ирфонист, ки бо зебоию нафосату
латофати хеш таъби касро хуш ва рӯҳашро навозиш мекунад:

Меравам чун қатрае ҳамроҳи дарёи шумо,
Умрҳо сӯзам, ки бошам шамъи фардои шумо.⁶⁵

Мекунам дилпораҳоямро рақам,
Хуни ман мерезад аз нӯги қалам.⁶⁶

Зада ханҷар ба дилам, гуфт, ки “Ҳолат чун аст?”,
Эй дил, аз хуни дилам зиндагиям гулгун аст.⁶⁷

Биё, дар чонамози синаҳоят,
Намози вопасинамро бихонам.⁶⁸

⁶⁴ Зангӯлаҳои фарёд. Саъ. 195

⁶⁵ Гузаргоҳи дил. Саъ. 106

⁶⁶ Номаи боли кабӯтар. Саъ. 49

⁶⁷ Номаи боли кабӯтар. Саъ. 103

⁶⁸ Рӯ ба меҳроби Ватан. Саъ. 144

Забони ашъори Камол Насрулло содаву равон, ҳамафаҳм, ғанию сарватманд, зебо, поку нобу беолоиш аст ва аз нигоҳи риояи қавиди срфу наҳв ва аломатҳои китобат нисбат ба дигар адибони имрӯзи тоҷик камтар саҳву хато ва камбуд дорад, ки аз ҳисси масъулиятшиносию саводи забондонии муаллиф башорат медиҳад.

Имрӯз шеъри муосири форсии тоҷикиро бидуни шеъри Камол Насрулло наметавон тасаввур кард. Ӯ дар шеър олами хоси маънавию ахлоқии саршор аз андешаҳои нобу пок, орзуву армонҳои ширини миллатсозию ватандорӣ, ваҳдати миллӣ, худогоҳию хештаншиносӣ, ҳикмату панду андарзҳои коргар, пиндорҳои неку созанда, оҳангҳои ватандӯстию миллатдӯстдорӣ ва нангу номусу шарафу ифтихори миллӣ офарид. Шеъри Камол Насрулло шеъри ифшои дардҳои носури замон, шеъри фалсафаю сиёсати замон, шеъри растохези миллат, шеъри армону орзуҳои миллат, шеъри растагорӣ, шеъри бунёдкорӣю офарандагӣ, шеъри эҳёи миллат аст.

Муҳаққиқ ва мунаққид Юсуф Акбарзода дар мавриди Камол Насрулло ва шеъраш гуфтааст: “Ман дар саросари ашъори арзишманди Камол Насрулло байте наёфтам, ки аз забон мондаву ба дарди имрӯзиён даво намешудаву бошаду сарфи назар шавад. Шеъри ӯ мисли шеъри устод Лоиқ софу поку пурмухтаво, коргар ва барангезандаи шарафу нангу номусу ифтихори миллист. Дар ҳақиқат шеъри Камол Насрулло бӯйи шеъри устод Лоиқ Шералӣ мекунад ва яке аз бузургтарин дастовардҳо дар шеъри ӯ ҳамин аст. Ба андешаи ман, Камол Насрулло шоири навоар аст ва ашъори зиёде дорад, ки дар адабиёти мо сухани наванд. Камол Насрулло дар шеъри форсии тоҷикӣ ҳамон тарзи гӯишу биниш ва користони устод Лоиқро дар қаламрави шеър идома дода, гӯиш, тарзи сухани ӯ гӯишу сабки хоси худаш аст, ки онро метавон шеъри камолвор номид.”⁶⁹

⁶⁹ Юсуф Акбарзода. Адибон ва ноқидон. Саҳ. 174

КИТОБНОМА

А) Сарчашмаҳо:

1. Лохурӣ, Иқбол. Куллиёт.-Техрон: Амири Кабир, 1347 х.к. 445 сах.
2. Лохутӣ, Абулқосим. Пайғом.-Душанбе: Ирфон, 1975, 336 сах.
3. Насрулло, Камол. Навгонӣ.-Душанбе: Адиб, 1978, 121 сах.
4. Насрулло, Камол. Барги зуф.-Душанбе: Адиб, 1980, 142 сах.
5. Насрулло, Камол. Нидои шаҳидон.-Душанбе: Адиб, 1981, 212 сах.
6. Насрулло, Камол. Гузаргоҳи дил.-Душанбе: Ирфон, 1983, 111 сах.
7. Насрулло, Камол. То даме лонаҳо гарманд.-Душанбе: Адиб, 1994, 250 сах.
8. Насрулло, Камол. Нома ба офтоб.-Душанбе: Адиб, 1988, 145 сах.
9. Насрулло, Камол. Номаи боли кабутар .-Душанбе:Адиб,1988, 168 сах.
10. Насрулло, Камол.Зангӯлаҳои фарёд.-Душанбе:Адиб.1993, 340 сах.
11. Насрулло, Камол. Тоҷикистонро дигар қисмат нақун.- Душанбе:Адиб, 1994, 350 сах.

12. Насрулло, Камол. Фаросӯи нигоҳ.-Душанбе: Адиб,2001, 200 сах.
13. Насрулло, Камол. Дар фурудгоҳи як таманно.-Душанбе: Адиб, 2003, 272 сах.
14. Насрулло, Камол. Рӯ ба меҳроби Ватан.-Душанбе:Адиб,2010, 235 сах.
15. Насрулло, Камол. Зангӯлаҳои фарёд.-Хучанд: Ношир, 2011, 580 сах.
16. Насрулло, Камол. Ашки сапеда.-Душанбе: Ирфон, 2012, 292 сах.
17. Ҳодизода, Расул,Аз Рӯдакӣ то имрӯз,Душанбе: Адиб, 1988, 28 сах.
18. Ҳазор ғазал аз сад шоир.-Душанбе: Ирфон, 2011, 599 сах.
19. Шералӣ, Лоиқ. Куллиёт.Қ.1.- Душанбе: Адиб, 2008. 560 сах.

Б) Адабиёти илмӣ:

20. Абдулло, Сафар. Нури суҳан.-Олмотӣ: Дойк-Пресс, 2005, 232 сах.
21. Биҳиштӣ, Муҳаммад. Фарҳанги Сабо, Интишороти Сабо. Техрон, 1371 ҳ.к., 736 сах.
22. Ғиёсуддин, Муҳаммад. Ғиёс-ул-луғот, қ.2.-Душанбе: Адиб,1988, 420 сах.
23. Зеҳнӣ, Тӯракул. Санъати суҳан.-Душанбе: Адиб, 1992, 304 сах.
24. Кубулмуҳаммад. Ҳафт қулзум. чилди ҳафтум, Лакҳнав, 1891 м. 548 сах.
25. Кадканӣ, Муҳаммадризо Шафай. Мусикии шеър, Техрон: Тӯс, 1374, 554 сах.
26. Мирзозода, Холиқ.Луғати мухтасари истилоҳоти адабиётшиносӣ.- Душанбе: Маориф,1992, 364 сах.
27. Мусулмониён, Раҳим.Назарияи адабиёт.-Душанбе:Маориф,1990, 464 сах.

28. Раҳмонов Абдучаббор. Шамсиддин Шохин ва анъанаи ғазалсарой дар адабиёти нимаи дуюми асри 19 ва авали асри 20.-Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2006, 216 саҳ.

29. Саидов Саидрахмон. Каломи бадеъ.-Душанбе:Ирфон, 2012, 132 саҳ.

30. Саидов Саидрахмон. Назарияи адабиёт.-Душанбе:Кайҳон, 2011, 199 саҳ.

31.Тоҳиров Урватуллоҳ. Каломи манзум, Душанбе: Ирфон, 2006, 312 саҳ.

32. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ.1, Душанбе, 2008, 950 саҳ.

33. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ.2, Душанбе, 2008, 945 саҳ.

В) Ҳафтанома ва маҷаллаҳо:

34 Абдуманнон, Абдурахмон .Дар шиноҳти шеърӣ нағз.Адабиёт ва санъат.№13,31 05.2011

35. Аминов Азим.Дар роҳи камол.Садои шарқ.Соли 1981.№1.

36. Абдуманнон, Абдурахмон. Ҷон дар тани шеър: Адабиёт ва санъат, №37 (1748), 11.09.2014;

37.Зарафшонфар, Салим. Давида аз паси мурғон. Ҷавонони Тоҷикистон, 1.01.1999;

38. Ориёнфар. Шоире аз табори Рӯдакӣ. Адабиёт ва санъат. 12.01.2012

39. Ҳошим, Раҳим. Шеърҳои андешапарвар.Садои шарқ, 1979, №10.

40. Назрӣ, Раҳмат. Навдае гулафшон. Адабиёт ва санъат.21.03. 1984.

41. Назир, Усмон. Сатрҳои ҳаяҷонбахш, Комсомоли Тоҷикистон. 1.09.1982.

42. Насрулло, Камол. Зи гулхан пираҳан бар хеш медӯз. (Андешаҳо пиромуни ашъори устод Гулназар). Адабиёт ва санъат. 16.09.2014

43. Рустам, Абдуқодир. Сарчашмаи шеър.Чархи гардун.соли 1998, 15.07.2011

44. Сагторзода, Абдунабӣ. Дар ҷустуҷӯи шеъри нағз. Адабиёт ва санъат, 15.02. 2011.